

A CSÁSZÁRKORI LATIN NORMATUDAT VÁLTOZÁSAI A *h* BETŰ FELIRATOS HASZNÁLATÁNAK TÜKRÉBEN

SERES Dániel*

Politikai Filozófia Európai Központja, Mathias Corvinus Collegium, Magyarország
Történelem és Társadalom Tanszék, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Magyarország

Beérkezett: 2025. január 3. • Elfogadva: 2025. május 28.

© 2025 A szerző

ABSZTRAKT

Az LLDB-Adatbázis adataira építve a császárkori római feliratos anyagon keresztül a római helyesírási színvonal változásait veszem górcső alá. Ennek mérésére, nyomon követésére tökéletesen alkalmas a *h* használatának vizsgálata, mivel a *h*-val jelzett fonéma eltűnt a latin nyelv rendszeréből a köztársaság kor végére, a császárkor elejére, de a használata a helyesírásban megmaradt, és így elsőrangú fokmérőjévé vált a műveltség mérésének. A római feliratos corpus azért is kézenfekvő választás, mert a normanyelv Varrótól kezdve Róma-központú volt. Így jól kontrasztálható a grammatikusok és retorikusok műveiből ismert római normanyelvhasználat elmélete, amely Rómát egy absztrakt ideálközpontnak tekintette, a valós római nyelvemlékekkel, elsősorban az alsóbb néprétegek nyelvhasználatát tükröző feliratos anyag gyakorlatával.

KULCSSZAVAK

latin nyelvészet, szociolingvisztika, aspiratio, nyelvi norma, római feliratok

Jelen tanulmány célkitűzése kettős: egyrészt összegzését kívánja nyújtani a latin *h* fonéma történetének, másrészt a császárkori római feliratos anyagon keresztül a római helyesírási színvonal esetleges változásait veszi górcső alá.

* Levelező szerző. E-mail: d.seres@gmail.com.

A kutatás során az LLDB-Adatbázis adataira támaszkodtam.¹ Az adatbázist elsősorban dialektológiai kutatásokra fejlesztették ki, de – mivel a nyelvi eredetű hibákon kívül a nem nyelvi eredetűeket, így a pusztán orthographiai hátterűeket is rögzítjük – szociolingvisztikai kutatások végzésére is alkalmas. A helyesírási színvonal mérését tekinthetjük a szociolingvisztika egy szűk szeletének, hiszen ez jól tükrözi a feliratokat állíttatók nyelvhasználati-kulturális, nyelvi-műveltségi színvonalát.

Ennek mérésére, nyomon követésére tökéletesen alkalmas a *h* használatának vizsgálata, mivel a *h*-val jelzett fonéma eltűnt a latin nyelv rendszeréből a köztársaság kor végére, a császárkor elejére, de a használata a helyesírásban megmaradt, és így elsőrangú fokmérőjévé vált a műveltség/műveletlenség mérésének.

A római feliratos corpus azért is kézenfekvő választás, mert a normanyelv – az *urbanus*-művelt nyelvhasználat, ami szemben állt a *rusticus*-műveletlen nyelvhasználattal – Varrótól kezdve Róma-központú volt. Így jól kontrasztálható a grammatikusok és retorikusok műveiből ismert római normanyelvhasználat elmélete, amely Róma városát egy absztrakt ideálközpontnak tekintette, a valós római nyelvemlékekkel, elsősorban az alsóbb néprétegek nyelvhasználatát tükröző feliratos anyag gyakorlatával. Tehát az is jól vizsgálható, hogy „fentről”, a magasztos elméletből, az *urbanitás*ból mi szivárgott le, a *rusticitás*nak alaposan kitett alsóbb rétegek nyelvhasználatába Rómában.

MÓDSZERTANI ALAPVETÉSEK

A latin dialektológiai kutatásokban lényegében két iskola létezik.² Az első szellemi atyja Paul Gaeng, aki egyazon nyelvi jelenség tekintetében a helyes és helytelen írásmódok provinciánkénti összevetésére alapozta kutatásait.³ A második pedig Herman József köré szerveződött, aki szerint a különféle hibatípusok arányát területenként egymáshoz kell viszonyítani, nem a helyes alakokhoz, így egy olyan mérőszámot alakít ki, amely független minden kulturális hatástól, azaz valóban használható dialektológiai vizsgálatokra.⁴ Az egyes területek közötti dialektológiai különbségeket pedig az arányok változása mutatja meg.

A latin nyelvészeti kutatások megkerülhetetlen kutatója, James Noel Adams a Gaeng- és a Herman-féle módszertant ötvözve saját módszertant alakított ki.⁵ Véleménye szerint, ha egy bizonyos hibatípus nem jelenik meg egy adott provinciában, de egy másikban viszont igen, attól még egyértelműen nem vonható le az a következtetés, hogy az valóban csak az egyikre volt jellemző, mert lehetséges, hogy magasabb volt a műveltségi szint az első provinciában, így nincs írásos nyoma a nyelvi változásnak, és ezért nem adatolt a vizsgált változás, nyelvi hiba. Adams szerint csak olyan esetekben lehet biztos következtetést levonni, ha a vizsgált provin-

¹ Jelen tanulmány a HORIZON-ERC-2022-ADG 101098102 számú, Digital Latin Dialectology (DiLaDi): Tracing Linguistic Variation in the Light of Ancient and Early Medieval Sources, valamint az NKFIH K 135359 ny. sz. „Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa: 5. szakasz” című projektje keretében készült. Az adatbázis elérhető: <http://lldb.elte.hu/>. Az itt vizsgált adatok az adatbázis 2024. november 30-i állapotát tükrözik.

² A kialakult vitákról lásd ADAMIK B. (2012) összegző elemzését.

³ GAENG (1968).

⁴ HERMAN (2000). A Herman-féle rendszer rövid bemutatását lásd ADAMIK B. (2012) 99–105.

⁵ ADAMS (2007) 635–636.

ciából sok adatunk van, továbbá van egy vagy több kiemelkedően gyakori hibatípus, és ilyen esetekben a példában említett nyelvi jelenség hiánya, már valóban hiányként értelmezhető.

Noha Adams módosítása első olvasatra igen meggyőzőnek tűnik, Adamik Béla jogosan világít rá arra a tényre, hogy „a feliratos anyagot azonban éppen az jellemzi, hogy mindenhol van mindenféle hibatípus, csak eltérő gyakorisággal, más-más megoszlásban”.⁶ Azaz Adams módszere abszolút működőképes, csak igen kevés corpusra alkalmazható, mondhatni csak ideális esetekben.

Jelen munkában a Herman-féle módszertant követem, így a *Következtetések* című fejezetben először a mássalhangzói hibák (*consonantismus*), valamint a nem nyelvi változásokat mutató hibák (*errores non grammatici*: betűtévesztés, betűk felcserélése, kihagyás, kettőzés, görög betűk) adataival vetem össze a *h* hibás használatának előfordulásait.

A nyelvhasználat vizsgálatára azért jó választás egy olyan orthographiai háttérű – a szöveg szintjén helyesírási hibákként jelentkező – deviancia, mint a *h* helytelen használta, mert ezeket csak alapos műveltség és normanyelvi gyakorlat birtokában lehetett elkerülni. Ha az ilyen típusú, pusztán orthographiai eredetű hibák gyakoriságát megvizsgáljuk századonként a római corpuson, akkor feltárhatjuk a feliratokon nyelviileg megnyilvánuló nyelvhasználók helyesírási dinamikájának változásait az időben, amivel leírhatjuk a római nyelvi kultúra történetének egy kicsi, de tanulságos elemét.

A *h* helytelen használatával kapcsolatos hibák gyakoriságát először a pusztán nyelvi háttérű mássalhangzói hibák, klasszikus standardtól való eltérések összességéhez mérjük koronként, mert így a *h* használati dinamikáját, és ezzel a műveltségi szint változásait el tudjuk különíteni a valós nyelvi változásokat tükröző devianciáktól, a nyelvtörténeti folyamatoktól; majd a nem nyelvi eredetű hibákhoz, amely összehasonlítás egy másfajta műveltségi szintről, a feliratok szövegszerű kivitelezésének minőségéről enged következtetéseket levonni. Így az orthographiai hibák koronként eltérő arányai jól tükrözik majd a technikai kivitelezés változásait.

Mivel helyesírási kérdésekre fókuszál a tanulmány, a Gaeng-féle módszer is célravezető lehet, azaz az egyes századok orthographiai hibáit más adatokkal is egybe lehet vetni, például ugyanazon feliratos anyag helyesen írt változataival – tehát hogy egy adott római időszak összes feliratán hányszor használják helyesen a *h*-t, és hányszor rosszul. A *Következtetések* című fejezetben látjuk majd, hogy a mássalhangzói hibákkal és a nyelvi eredetű hibákkal való összevetés nem árnyalta eléggé az aspirációs folyamatok dinamikáját – mert más nyelvi, kulturális folyamatokra mutattak rá ezek az elemzések –, ezért az *Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby* helyesen írt *h*-adataival is végeztünk egy összehasonlítást.

Összesen hét évszázad adatait vizsgálom a Kr. e. I. századtól, a Kr. u. VI. századig. A Kr. e. I. századot pusztán kiindulópontként vettem fel a kutatási időintervallumba, hogy lássuk a köztársaság végnapjainak nyelvi állapotát. Ez az adatsor nem is lehet több egyszerű illusztrációnál, az LLDB-Adatbázisban ugyanis gyűjtőköréből fakadóan csak a császárkor szimbolikus kezdődátumától, Kr. e. 27-től rögzítünk adatokat, így semmiképp sem tekinthető reprezentatív mintának a Kr. e. I. századra vonatkozóan. Noha az adatbázis egészen a Kr. u. IX. századig tartalmaz adatokat Róma városára vonatkozóan: a Kr. u. VII. századból 59 adat (25 feliratról), a Kr. u. VIII. századból 59 adat (24 feliratról), a Kr. u. IX. századból pedig 17 adat (8 feliratról),

⁶ ADAMIK B. (2012) 100. 25. j.

de ezek a kevés adat okán messze elmaradnak a mérhetőségi kritériumoktól, így ezeket a századokat nem vizsgáljuk.

Azt meg kell jegyezni, hogy az adataink a pogány korszakra – Kr. u. I–III. század – torzíthatnak, ugyanis – sajnos – számos esetben sem a forráskiadvány, a *Corpus Inscriptionum Latinarum*, sem más epigraphiai kutatásokra specializálódott online adatbázisok – *Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby* vagy *Epigraphic Database Roma* – nem adnak meg pontos datálást, csak annyit, hogy Kr. u. 1–300, vagy még ezt sem, azaz nem datálják a feliratokat. A *Corpus Inscriptionum Latinarum* által datálatlan feliratokat Kr. e. 27 – Kr. u. 313-as datálással rögzítjük az Adatbázisban. Ezt a munkamódszert a *Corpus Inscriptionum Latinarum* és az *Inscriptiones Christianae Urbis Romae* között egykoron létrejött „munkamegosztás” tette lehetővé, hogy az előbbi a pogány, az utóbbi a keresztény anyagot publikálja. Ezek az adatok viszont az LLDB-Adatbázisban használt „felezős datálást”⁷ alkalmazva mind a Kr. u. II. századra esnek. Ez a „pontatlanság” jelen helyzetben nem küszöbölhető ki, hosszabb távon viszont új forráskiadványok vagy a meglévő online adatbázisok szolgálhatnak majd pontosabb datálásokkal, és azok fényében a kutatás ezen részeredményei is felülvizsgálhatók.

A H FONÉMA TÖRTÉNETE A LATIN NYELVBEN

Az indoeurópai *g^h folytatása az itálikus nyelvekben – a samnis⁸ és a falisz⁹ kivételével¹⁰ – egyöntetűen *h*, habár a latin nyelvben igen hamar megkezdődött az eltűnése. Az archaikus korszakra vonatkozó feltételezéseink bizonytalanok. A régebbi szakirodalom standard, viszontatérő példája, a *diribeo* (szétválaszt) ige, amit egyöntetűen a **dishabeo* alakból vezettek le a *h* fonéma *s* utáni eltűnésével, és így a folyamat a Kr. e. IV. században lezajló rotacizmus előttre keltezhető.¹¹ Adamik Béla felvetése viszont megingatja e relatív kronológia alapjait, ugyanis lehetséges, hogy a *diribeo* az azonos jelentésű *dirimo* ige alapultó kései szóalkotás.¹² Hasonló bizonytalanságot szül az *anser* (lúd) főnév, ami biztosan az indoeurópai *g^h*ans* töből származik, így **hanser* lenne a szabályos folytatása a latin nyelvben.¹³ Viszont csak Plautus darabjaitól adatolt a szó, így teljesen bizonytalan, hogy mikor is veszítette el a szó eleji hehezetet.

⁷ Az adatbázis magyarázószövege a metódushoz: „A megadott időszakba azokat az adatlapokat veszi bele, amelyek datálásának számtani közepe belesik a megadott időszakba: pl. a 101–200 időszakba keresve a 91–150-es datálású (átlag 120,5) lapot beleveszi..., de a 71–100-as datálású (átlag 90,5) lapot nem...”

⁸ Gondoljunk csak a Varro (*L.* 5.97.) által idézett *fedus* alakra, ami a latin *haedus* (gida) megfelelője.

⁹ A szépirodalomra fogékony magyar olvasók különös előnyt élveznek a falisz esetében, hiszen biztosan eszükbe jut a Szerb Antal *Utazás és holdvilág* című művéből is jól ismert mondat: *Foied vinom pipafo, cra carefo*. Ami latinul úgy hangzana: *Hodie vinum bibam, cras carebo* (Ma bort iszom, holnap nélkülözök), vö. Szerb (1980) 222., 316. A nyelvészeti elemzéséhez pedig lásd ADAMIK B. (2009) 102.

¹⁰ Az itálikus nyelvek és a latin nyelv kapcsolatáról, kölcsönhatásairól lásd COLEMAN (1986).

¹¹ SOMMER (1902) 216; PORZIO GERNIA (1974) 58; LEUMANN (1977) 174; ALLEN (1978) 43; VÄÄNÄNEN (1981) 55; SIHLER (1995) 159; MEISER (2002) 105; TRAINA (2002) 49.

¹² ADAMIK B. (2009) 137–138.

¹³ SOMMER (1902) 218; PORZIO GERNIA (1974) 58; LEUMANN (1977) 173; ALLEN (1978) 43; TRAINA – PERNI (1998) 55–56; MEISER (2002) 105; TRAINA (2002) 52, 1. l.; DE VAAN (2008) s.v. *anser*; ADAMIK B. (2009) 137.

Az ólatin korszaktól¹⁴ biztosabb ismeretekkel rendelkezünk.¹⁵ Metrikai példákból látjuk, hogy a szó eleji *h* nem befolyásolja az elíziót, sem a más magánhangzó előtti rövidülést (*prehendo* **prae*hendo-ból [megfog, megragad] vagy *dēhinc* **dē*hinc-ből [innen]),¹⁶ mássalhangzó után nem alkot pozíciót. Bizonyos intervokális helyzetekben nem akadályozta a magánhangzók összevonását (*nīl* a *nī*hinc-ből [semmi], *mī* a *mī*hinc-ből [nekem], *nēmo* **ne*-hemo-ból [senki, pontosabban egy ember sem] vagy *bīmus* a **dui*-himos-ból [két telet megélt]).¹⁷ Azaz számos példa igazolja, hogy a *h* ejtése sok esetben megszűnt az ólatin korszakban. Adamik Béla írástörténeti kutatásai során rámutatott, hogy a fonéma ekkor még teljesen biztosan nem némulhatott el. Ha ugyanis így történt volna, akkor logikusan feltételezhető, hogy a latin ábécé Kr. e. III. század eleji reformja során a *h* betű is a latin nyelvben marginális szerepet betöltő *z* betű sorsára jutott volna – amit ekkor váltott az újonnan megjelenő *g* –, így a *h* ejtésének megszűnését a Kr. e. III. század első felére helyezi.¹⁸

Az újabb kutatás fényében lehetséges, hogy a *h* teljes elnémulása egészen a latin nyelv klasszikus korszakára (Kr. e. II. század második felétől/végétől a Kr. u. II. század végéig), elejére is kitolható. Elgondolkodtató Cser András felvetése,¹⁹ amely szerint a *veho* (visz, hordoz) és *traho* (húz, von) ige imperfectumi ragozása bizonyíthatja, hogy valamilyen formában jelen kellett lennie a latin nyelvtudatban a *h* fonémának, mivel mindkét ige mássalhangzótövéként ragozódik, ha pedig a *h* hang teljesen néma lett volna, akkor vélhetően a *traho*-t *a*-tövéként, a *veho*-t pedig *e*-tövéként ragozták volna. Cser megfigyelése azért is újító, mert a kutatás vitán felül álló módon egyetért abban, hogy a szó eleji (pl. *hoc*, *hodie*, *homo*, *hiems* etc.) és az intervokális (pl. *mihi*, *nihil*, *prehendo*, *cohors* etc.) *h* továbbélése egyértelműen a helyesírási konvencióknak köszönhető.²⁰ Többször idézik is a *veho* és/vagy *traho* igéket az efféle felsorolásokban.²¹ Pedig Cser felvetése jól mutatja, hogy a mássalhangzó-tövűség miatt nem csak egyszerű hiátusjelölő²² funkcióról beszélhetünk. Mivel ebben a két esetben a ragozási rendszer is érintett, jogosan merül fel a kérdés, hogy ez a többlet milyen hatással van az adott szó helyesírására, biztosabban használják-e a *h* betűt ilyen helyzetben. Az LLDB-adatbázis adatai alapján úgy tűnik, hogy igen. Mindössze csak három adatsor vonatkozik a *traho* igére,²³ azok is igen kések, míg a *veho*-ra nincs adatunk, származékszavaira is csak két példát rögzítettünk.²⁴

¹⁴ A korszakolásban ADAMIK B. (2009) 15–27. beosztását követtem.

¹⁵ SOMMER (1902) 216; PORZIO GERNIA (1974) 58–59; LEUMANN (1977) 174–175; ALLEN (1978) 43; SIHLER (1995) 159; TRAINA – PERNI (1998) 56; TRAINA (2002) 49.

¹⁶ A rövidüléshez lásd SIHLER (1995) 80. Ennél bonyolultabb fejlődést feltételez DE VAAN (2008) s.v. *prehendo*.

¹⁷ DE VAAN (2008) s.v. *hiems*, *hilum*, *homo*.

¹⁸ ADAMIK B. (2009) 139., 150–154.

¹⁹ CSER (2016) 10–11.

²⁰ Ebben a folyamatban vélhetőleg a különböző archaizáló szabályzatok, törvényszövegek állhatnak. Bővebben lásd Rudolf Wachter megállapításait továbbgondolva ADAMIK B. (2009) 138–139.

²¹ LEUMANN (1977) 173; VÄÄNÄNEN (1981) 55; ADAMIK B. (2009) 138.

²² A nyelvtörténeti munkák tipikus példája *ahēnus* (rézből készült), ahol etimológiailag nem igazolható a *h* fonéma jelenléte, és vélhetően umber kölcsönhatásról van szó, vö. DE VAAN (2008) s.v. *aes*.

²³ TRAENS = *trahens*, Lusitania, Salacia, Kr. u. 632 (LLDB-31766); TRAATVR = *trahatur*, Africa proconsularis, Carthago, Kr. u. 301–400 (LLDB-136209); TRAIT = *trahit*, Africa proconsularis, Carthago, Kr. u. 501–600 (LLDB-48619).

²⁴ VEEMENS = *vehemens*, Germania superior, Borbetomagus, Kr. u. 251–300 (LLDB-19623); VEEMENTE = *vehemente*, Britannia, Durocornovium, Kr. u. 151–200 (LLDB-76471).

A *h* FONÉMA MINT KULTURÁLIS FOKMÉRŐ

A *h* fonéma fokozódó elnémulását minden bizonnyal késleltette a növekvő Római Birodalomban a Kr. e. II. század második felétől egyre erősebben kibontakozó hellenisztikus hatás. A görög nyelvvel való szorosabb kapcsolat ugyanis magával hozott három hehezetes más-salhangzót – *θ* (th), *φ* (ph),²⁵ *χ* (ch) – Itália földjére, amelyek teljesen idegenek voltak a latin nyelv kiejtési rendszerétől, rövid idő elteltével mégis felforgatták a latin kiejtési és helyesírási szabályokat.²⁶ Cicero²⁷ és Quintilianus²⁸ így emlékezik meg erről a folyamatról:

„Quin ego ipse, cum scirem ita maiores locutos esse, ut nusquam nisi in vocali aspiratione uterentur, loquebar sic, ut pulcros, Cetegos, triumphos, Cartaginem dicerem; aliquando, idque sero, convicio aurium cum extorta mihi veritas esset, usum loquendi populo concessi, scientiam mihi reservavi. Orcivios tamen et Matones, Otones, Caepiones, sepulcra, coronas, lacrimas dicimus, quia per aurium iudicium licet. Burrum semper Ennius, numquam Pyrrhum; vi patefecerunt Bruges, non Phryges, ipsius antiqui declarant libri. Nec enim Graecam litteram adhibebant, nunc autem etiam duas.”

„Még jómagam is, tudván, hogy őseink kiejtésében sehol nem szerepelt hehezet, csupán magánhangzók előtt, így ejtettem ki egyes szavakat: *pulcri* [szépek], *Cetegi*, *triumpi* [diadalmenetek], *Cartago*: végül is, noha kissé későn, saját fülem kényszerített a helyes kiejtésre; így a nyelvhasználatból eredő efféle hibákat a köznyelvnek engedtem át, s jómagam a tudós szabályokhoz alkalmazkodtam. Mégis így mondjuk: *Orcivii*, *Matones*, *Otones*, *Caepiones*, *sepulcra* [sírhelyek], *coronae* [koszorúk], *lacrimae* [könnyek] – mert ítélőbíránk, a fül megengedi. Ennius mindenkor *Burrus*-t mondott, sohasem *Pyrrhus*-t; nála *vi patefecerunt Burges* [erővel kitárták a frigek], és nem *Phryges*, a régi könyvek bizonyossága szerint. Akkoriban még nem használtak görög hangzókat; most pedig kettőt²⁹ is használunk.” (Ford. Kárpáty Csilla és Mezei Mónika)

„Parcissime ea veteres usi etiam in vocalibus, cum »aedos« »ircos« que dicebant. Diu deinde servatum ne consonantibus adspirarent, ut in »Graccis« et »triumpis«. Erupit brevi tempore nimius usus, ut »choronae« »chenturiones« »praechones« adhuc quibusdam inscriptionibus maneant, qua de re Catulli nobile epigramma est.”

²⁵ Ebben a tanulmányban nem vizsgálom a római feliratos anyagban igen gyakori *Ph* ~ *F* ingadozását. Ennek oka, hogy a jelenség hátterében a görög hehezetes mássalhangzók réshanggá válása állt: /ph/ > /f/, /th/ > /θ/, /kh/ > /x/. Az ilyen típusú hibák valójában a pontos, korabeli görög kiejtést tükrözték, és mivel ez a hang meg-egyezett a latin /f/ hang ejtésével, teljesen logikus, hogy a latin ábécé/betűjével írták át ezeket a görög neveket, kölcsönszavakat. Annyira logikus ez a hiba, hogy bizonyos esetekben még a késő ókori grammatikusokat is megtévesztette, és *ph* helyett *f*-fel adták meg a helyes alakot, például *monofagia* non *monopagium* (egyedül étkező); *strofa* non *stropa* (versszak); *amfora* = *ampora* (kétfülű edény), vö. *Appendix Probi*, 47., 192., 227. Éppen ezért a *Ph* ~ *F* ingadozását minden diagramon a további helyesírási hibák – *orthographica alia* – közé soroltam, mert nyelvészeti szempontból nem kapcsolódnak a latin *h* fonéma fejlődéstörténetéhez.

²⁶ COLEMAN (1963) 11–12; GIGNAC (1975) 99. 1. l.; LEUMANN (1977) 159–163; ALLEN (1987) 26–27; BIVILLE (1990) 137–142; MANCINI (1990) 9–19; SIHLER (1995) 142; ADAMS (2003a) 109.

²⁷ Cic. *Orat.* 160.

²⁸ Quint. *Inst.* 1.5.20.

²⁹ Quintilianus a *ph*-ra és a görög *ϕ* hangot jelölő *y*-ra gondol.

„Igen szűkmarkúan bántak azzal a régiek a magánhangzók esetében is, amikor *aedit* [kecskegidák] és *iricit* [bakkecskék] mondtak. Azután sokáig ügyeltek arra, hogy a mássalhangzókat ne heheztesen mondják, így például *Gracci*, *triumpi* [diadalmene-tek] esetében. Rövid idő alatt kezdtek túlzásba vinni, úgyhogy *choronae* [koszorúk], *chenturiones* [centúriók], *praecones* [kikiáltók] a mai napig megmaradtak némely feliraton, amiről Catullusnak van egy híres epigrammája.” (Ford. Krupp József)

Mivel a klasszikus korszakra a *h* fonéma vagy teljesen elnémult vagy – ha Cser András megállapítása helyesnek bizonyul, akkor is – csak erősen korlátozott keretek között volt jelen, így mind a *h* helyes ejtése vagy éppen nem ejtése, továbbá helyesírása műveltségi kérdéssé vált, csak iskolai keretek között lehetett elsajátítani. Vegyük sorra, mit tudunk meg a Kr. e. I. században alkotó Cicerótól és a Kr. u. I. században író Quintilianustól! Mindkettőjük megfogalmazása azt sugallja, mintha ősidők óta nem ejtettek volna semmilyen hehezetet a latin nyelvben. De mind Cicero *maiores* (ősök), mind Quintilianus *veteres* (régiek) megfogalmazása félrevezető. Fontos kérdés, hogy vajon milyen időtávra tudtak visszatekinteni kutatásaik során. A kutatás azt valószínűsíti, hogy legjobb esetben is csak a Kr. e. II. század második feléig, azaz a klasszikus korszak elejéig.³⁰ Így ezen megállapításaik nem árnyalják az előző fejezetben bemutatott folyamatot.

Ami viszont új jelenség, és forrásértékkel bír, hogy a sok hehezetet tartalmazó görög név és kifejezés utat tört magának a latin helyesírásban, ugyanis eredetileg hehezet nélkül írták a görög mássalhangzókat: pl. Aciles Achilles,³¹ Pilemo Philemo(n),³² Corinto Corintho helyett.³³ A nevek mellett a kölcsönszavakat (pl. *teatrum*³⁴ *theatrum* [színház] helyett és *struppus*³⁵ *strophos* [evezőrögzítő kötel] helyett) kell még kiemelni.³⁶ Amelyek az idő előrehaladtával nemcsak lexikai kölcsönzésnek bizonyultak, hanem fonológiaiak is. A kutatók többsége egyetért abban, hogy mivel a pontos hehezés műveltséget,³⁷ a műveltség pedig státuszt jelentett, ez hypercorrect alakokhoz vezetett a latin nyelvben, azaz végül a tisztán latin eredetű szavak helyesírására és kiejtésére is hatással volt a görög kölcsönzés.³⁸ Ennek a jelenségnek állított emléket Catullus 84. *carmen*-jében, amikor kigúnyolta Arriust, aki, amit csak lehetett, rosszul hehezett: *chommoda commoda* (kényelem, előny, haszon),³⁹ *hinsidias insidias* (les,

³⁰ ADAMIK (2009) 138.

³¹ CIL 1, 567, 3. (Kr. e. 300–200)

³² CIL 1, 2593, 1. (Kr. e. 150–1)

³³ CIL 1, 626, 3. (Kr. e. 145)

³⁴ CIL 1, 2945, 15. (Kr. e. 108)

³⁵ Andr. *poet.* 9. Odysseia fordításának egyik töredéke, személyéhez és műveihez összefoglalóan lásd ADAMIK T. (2009a) 89–93.

³⁶ Számos példát elemez részletesen BIVILLE (1990) 142–178; MANCINI (1990) 20–82.

³⁷ Jó példa erre a Quintilianusnál (12.10.57) fennmaradt bírósági eset: „Prudenter enim qui, cum interrogasset rusticum testem an Amphionem nosset, negante eo detraxit adspirationem brevavitque secundam eius nominis syllabam, et ille eum sic optime norat.”

³⁸ PORZIO GERNIA (1974) 100; SIHLER (1995) 142; ADAMS (2003a) 109; HERMAN (2003) 38. Velünk szemben ALLEN (1978) 27 nem túl meggyőzően amellett érvelt, hogy a „hehezések többsége likvidák közelében valósult meg”, és ez szerint egy belső, latin nyelvi fejlemény is lehet. Mondván a görög szavak új írásmódja lehetővé tette, hogy ezt a finom kiejtésbeli különbséget írásban is rögzítsék, aminek akár regionális, akár társadalmi színezetet is el tud képzelni.

³⁹ Catul. 84.1

csel, csalás, titkos terv),⁴⁰ vagy *Hionios Ionios* (lón-tenger)⁴¹ helyett. A szöveg modern értelmű Arriusban egy szerencsétlen flótást látnak, aki a hehezetekkel igyekezett javítani társadalmi megítélésén, mutatva műveltségét, csak pont a műveletlensége miatt épp az ellenkező hatást váltotta ki hallgatóságából.⁴²

Érdemes idézni Herman József megállapítását, aki egy kicsit kategorikusabban fogalmazott a kérdésben a többi kutatóhoz képest: „Úgy tűnik, hogy bizonyos beszélők sznobságból sok esetben görögös kiejtést mímeltek, vagyis lépten-nyomon *h*-t ejtettek, még tisztán latin szavakban is.”⁴³

Az idézett szövegben a Quintilianus által is említett catullusi *carment* értékeli Herman. Talán annyiban lehetne finomítani az észrevételén, hogy ez a „sznobság” inkább a folyamat elejére lehetett jellemző, amikor a szélesebb köztudatba is „berobbant” a hehezés státusz volta, és ekkor többen követve az aktuális trendet, nem létező kulturális felsőbbrendűségüket próbálták bizonygatni, az idő előrehaladtával, és egyben az újdonság varázsának elmúltával, az úgy azonban egyszerű műveltségi kérdéssé zsugorodott.

A LATIN NORMATUDAT ÉS RÓMA

Ciceróhoz és Quintilianushoz hasonló megállapítást tett, nagyjából egy generációval korábban Nigidius Figulus, ami átvezet a következő meghatározó témára, a latin normatudat rögzülésére:

„Rusticus fit sermo si adspires perperam.”

„Vidékiessé válik a beszéded, ha helytelenül hehezel.”⁴⁴

A Kr. e. I. századra kialakult az igény a helyes, szabatos, pontos nyelvhasználatra, amihez idővel nyelvföldrajzi elvárások is társultak. A kiváltó ok itt is Hellas volt. A Kr. e. II. század elejétől a keleti konfliktusok növekedésével, majd Hellas fokozatos meghódításával egyre szorosabbá vált a kapcsolat a görög kultúrával, ami magával hozta a szervezett grammatika- és retorikaoktatást is.⁴⁵ A Kr. u. I. és II. század fordulóján alkotó Suetonius a *De grammaticis et rhetoribus* (A grammatikusokról és rétorokról) című művéből tudjuk, hogy kezdetben Rómában nem volt ilyen képzés, és meg is vetették ezt a tevékenységet a rómaiak.⁴⁶ Ennek

⁴⁰ Catul. 84.2

⁴¹ Catul. 84.12.

⁴² Már ELLIS (1876) 366 is felvetette a társadalmi státusz és a műveltség kérdését, bár még nála erősebb érvnek tűnik a Rómába áramló görögök száma. FORDYCE (1978) 374. már tisztán műveltségi szempontból közelít a kérdéshez. THOMSON (1997) 524. is a műveltségi kérdést tartja szem előtt, de kiegészíti egy társadalomtörténeti megállapítással. Véleménye szerint a jelenség méreteihez jelentős mértékben hozzájárult a *plebs* nagymértékű növekedése a szövetséges háborúk után, vö. „One reason for the uprush of *rusticus sermo* in Rome itself may have been the influx of rural ‘Italians’ into the city after the Soudai Wars.” ADAMS (2007) 174 pedig szintén műveltségi kérdésnek tekinti.

⁴³ HERMAN (2003) 38.

⁴⁴ Gel. 13.6.3.

⁴⁵ A folyamatról összegzően lásd HOFFMANN (2009) 81–97. és ADAMIK T. (2009a) 172–176.

⁴⁶ Suet. *Gram.* 1.

ellenére a képzés futótűzként terjedt el, és rövid idő elteltével már húsz népszerű grammatikai iskola működött Rómában.⁴⁷ Mi több, a görög grammatikai és retorikai oktatás mellett az úgynevezett latin retorikai iskolák is megjelentek, amelyek népszerűségük ellenére – kritikusai szerint – alacsonyabb szellemi nívót képviseltek, pusztán a nyelvi képzésre fókuszáltak.⁴⁸ A korabeli megítélésük ellenére ki kell emelni Adamik Béla megállapítását, miszerint az itt folyó nyelvi képzés hozzájárult a nyelvi normarendszer kiépüléséhez.⁴⁹

Cornificius, az első rendszeres latin stilsztika megalkotója fogalmazta meg először, pontosan mit is értünk helyes nyelvhasználaton, azaz miből áll a *latinitas*.⁵⁰

„Latinitas est, quae sermonem purum conservat, ab omni vitio remotum. Vitia in sermone, quo minus is Latinus sit, duo possunt esse: soloecismus at barbarismus. Soloecismus est, cum in verbis pluribus consequens verbum superiori non adcommodatur. Barbarismus est, cum verbis aliquid vitiose efferatur.”

„A helyes latinosság [*latinitas*] a beszédet minden hibától mentesen, tisztán őrzi meg. Két olyan hiba van, amely sérti beszédünket: a *soloecismus* és a *barbarismus*. *Soloecismus*ról akkor beszélünk, ha az utóbb következő szó nem kapcsolódik szabályosan az előzőhöz. *Barbarismus* esetén a szavakban ejtünk valamiféle hibát.” (Ford. Adamik Tamás)

E szöveg alapján láthatjuk, hogy görög grammatikai és retorikai oktatási modell olyannyira gyorsan gyökeret eresztett és el is terjedt Rómában, hogy a Kr. e. I. század első harmadában már belső igény, késztetés mutatkozott arra, hogy definiálni, illetve példákkal illusztrálva be kell mutatni, mit is értünk helyes nyelvhasználat alatt. Cornificius definíciójában igen velős, a hibamentes nyelvhasználatot tekinti a *latinitas* alapjának. A hibákat pedig két kategóriába sorolja: a szöveg egészét érintő mondattani és az egyes szavakban előforduló hibákra.

A római születésű, ünneptelt tudós,⁵¹ Terentius Varro árnyalta és kiegészítette Cornificius definícióját:⁵²

„Latinitas est incorrupte loquendi observatio secundum linguam Romanam, constat autem, ut adserit Varro, his quattuor, natura, analogia, consuetudine, auctoritate.”

„A helyes latinság a romlatlan beszéd szabályainak a római nyelvhasználat szerinti betartása, és ahogy Varro állítja, a következő négy részből áll össze: természetesség, szabályosság, nyelvszokás és tekintély.” (Ford. Adamik Béla)

⁴⁷ Suet. *Gram.* 3.

⁴⁸ Cic. *de Orat.* 3. 93–94. Ezeket az iskolákat Kr. e. 92-ben bezáratták, vö. Suet. *Gram.* 25; Tac. *Dial.* 34.

⁴⁹ ADAMIK B. (2009) 203–204.

⁵⁰ Cornif. *Rhet. ad Her.* 4.12.17.

⁵¹ Varro az egyik legtermékenyebb római szerző, életműve összesen 75 műből áll. A hagyomány viszont igen mostohán bánt alkotásaival. Összesen nyolc nyelvtudományi témájú munkát írt, melyek közül a legjelentősebb a *De lingua Latina* 25 könyvből az 5–10. könyvek maradtak csak fenn. Jelen kutatáshoz biztosan értékes információkkal szolgált volna a *De sermone Latino* című műve, amelyben a helyes latin nyelvhasználatról és a helyesírásról fejtette ki nézeteit. Munkásságáról összegzően további szakirodalmi ajánlóval lásd ADAMIK T. (2009a) 257–267.

⁵² Diomedes, GL 1.439.16–30., lásd hozzá ADAMIK B. (2009) 205–206.

Varro négy példája jelen kutatásunk szempontjából nem releváns, az a kitétele, miszerint a római nyelvhasználatot tekinti a helyes, követendő példának, viszont annál inkább. Ő az első nyelvtudós, aki kiemeli az Örök Város és nyelvhasználatának jelentőségét, felsőbbrendűségét. Mi több, egyenesen a római nyelvhasználatot tartja követendőnek.⁵³

A következő szerző, aki meghatározó a latin nyelvi tudat kérdésében, a latin nyelvű szónoklatok fejedelme, Marcus Tullius Cicero,⁵⁴ aki hét retorikaelméleti munkájával bizonyította, hogy a szónoklattan minden fortélyát ismeri, és számtalan peres eljárásban, valamint politikai beszédével igazolta, hogy nemcsak elméletben, hanem gyakorlatban is kiváló szónok. Cicero a *De oratore* (A szónokról) című munkájában hosszan értekezik a Varro által bevezetett nyelvföldrajzi szempontról:

„sed hanc dico suavitatem, quae exit ex ore; quae quidem ut apud Graecos Atticorum, sic in Latino sermone huius est urbis maxime propria.”

„Mert hiszen arról a kedvességről beszélek, amely az ajkadról árad. Ez ahogyan a görögöknél leginkább jellemzi az attikaiakat, úgy a latin beszédben leginkább Róma sajátja.”⁵⁵ (Ford. Adamik Tamás)

„Qua re cum sit quaedam certa vox Romani generis urbisque propria, in qua nihil offendi, nihil displicere, nihil animadverti possit, nihil sonare aut olere peregrinum, hanc sequamur neque solum rusticam asperitatem, sed etiam peregrinam insolentiam fugere discamus.”

„Minthogy tehát Rómának és lakosainak létezik valamiféle sajátos kiejtése, amelyben semmi sértő, semmi visszatetsző, semmi feltűnő nem vehető észre, semmi sem hangzik vagy látszik idegennek, ezt kövessük, és tanuljuk meg kerülni nem csak a falusias nyereséget, hanem még az idegenszerű szokatlanságot is.”⁵⁶ (Ford. Adamik Tamás)

Cicero görög párhuzama igen szemléletes. Az ógörög nyelvben számos nyelvjárást (διάλεκτος) különböztetünk meg.⁵⁷ Úgy tűnik, Cicero attól tart, hogy az ő szemében műveletlen vidékiek és a nem feltétlenül műveletlen, de az ő római fülének szokatlanul csengő, idegen nyelvhasználat eluralkodhat az ő és Varro számára oly különleges római nyelvhasználaton, és egyfajta szakadás jöhet létre vagy erősödhet fel a latin nyelvben. Róma kitüntetett szerepét pedig egy görög párhuzammal igyekszik alátámasztani. A római latinság szerinte olyan, mint a görögség között az athéni nyelvhasználat. A két idézet közötti részben tovább méltatja az attikaiak

⁵³ A vidék és a városi, azaz római szóhasználat szembeállítását két másik töredékében is megjelenik. Az első pont a hehezés kapcsán Var. gram. L. 5.97.: „in Latio rure edus, qui in urbe ut in multis <a> addito haedus.” A második pedig Var. gram. L. 7.96.: „Cecilius pretor ne rusticus fiat.” Ezekhez lásd ADAMIK B. (2009) 206. Ebben a töredékben egy, a jelen dolgozatban nem tárgyalt folyamatot, az ae > e monoftongizációját állították pellengérré. A folyamatról lásd újabban a feliratos anyag alapján PAPINI (2020).

⁵⁴ Csak a legfontosabb adatokhoz lásd ADAMIK T. (2009a) 185–202, különösen 194–196., az idézett retorikaelméleti munkákhoz pedig azok bevezetőit ADAMIK T. (2012).

⁵⁵ Cic. *de Orat.* 3.12.42.

⁵⁶ Cic. *de Orat.* 3.12.44.

⁵⁷ A görög nyelvjárásokhoz lásd BUCK (1955) és JEFFERY (1961) az epigraphiai anyagra fókuszáló, mára már klasszikus munkáját, újabban pedig MILLER (2014).

kellemes beszédét, kiejtését, és még a legműveltebb asiai görögöt is megveti.⁵⁸ Athén dicsérete és Asia elítélése mögött az említett kiejtésbeli különbségeken felül könnyen felsejlhet a két nagy retorikai stílus, az *atticismus* (egyszerűbb, lényegre törőbb) és *asianismus* (dagályosabb) közötti vita is.

Az utolsó klasszikus kori szerző, aki egy monumentális munkában fejtette ki grammatikai és retorikai kutatásait, az Marcus Fabius Quintilianus.⁵⁹ Kortársai joggal tartották nagyra munkásságát,⁶⁰ a tíz könyvből álló *Institutio oratoria* (*Szónoklattan*) című munkája méltó folytatása Cornificius, Varro és Cicero elméleti kutatásainak. Számára Cicero volt a kikezdhetetlen referenciapont, a követendő példa,⁶¹ így nem meglepő, hogy Róma kitüntetett szerepe a helyes nyelvhasználatban nála is megjelent:

„Quare, si fieri potest, et verba omnia et vox huius alumnum urbis oleant, ut oratio Romana plane videatur, non civitate donata.”

„Ezért, ha lehetséges, minden szavunk, hangunk Róma városának illatát árássza, hogy beszédünk teljesen rómainak tűnjék, ne pedig polgárjoggal szerzettnek.” (Ford. Adamik Tamás)⁶²

Robert Coleman igen szűkszavúan, de jól összegzi a Varrótól Quintilianusig terjedő időszak nyelvi normalizációs törekvéseit. Teljesen mindegy az adott hibát a felmenők (*veteres*) egy példáját követve vagy vidéki hatásra (*rusticitas*) vagy csak egyszerű nyelvi hanyagság (*barbarismus*) miatt követi az illető, az mindenképp szembe megy a Róma-központú nyelvszemlélettel (*urbanitas*).⁶³

KÉSZŐ ANTIK FOLYAMATOK ÉS UTÓÉLET

A Kr. e. I. és a Kr. u. I. századon átívelő Róma-központú nyelvszemlélet meghozta eredményét, és a korábbi Cicero-példát követve, a göröghöz képest jóval egységesebb formát mutatott a korabeli latin nyelv. Sabine Grebe a *latinitas* és Ἑλληνισμός alapkövetelményeinek összehasonlítása során, noha megjegyzi, hogy a görögben fontos szempont a dialektus, és rögzíti is, hogy ez a fogalom „csak a görögben létezik” – mármint a latinnal való összehasonlításban –, de már nem vonja le azt a következtetést, hogy ez a hiány pont a római nyelvhasználatot standardizáló folyamat következménye.⁶⁴

Ez a merev Róma-központúság azért is különösen érdekes, mert a nagy klasszikus kori szerzők közül csak Caesar és Varro született Rómában. Itália más szegleteiben látta meg a

⁵⁸ Cic. *de Orat.* 3.12.43. Athén dicsérete és Asia elítélése mögött az említett kiejtésbeli különbségeken felül könnyen felsejlhet a két nagy retorikai stílus, az *atticismus* és *asianismus* közötti vita is. Ehhez lásd Cic. *Brut.* 35., 289; *Opt. Gen.* 6.

⁵⁹ Összegzően lásd ADAMIK T. (2009a) 538–542; ADAMIK B. (1998) 205–230. Bővebben a *Szónoklattanra* fókuszálva pedig ADAMIK T. (2009b) 17–59.

⁶⁰ Martialis Róma legnagyobb tanítójának tartotta, vö. Mart. 2.90.

⁶¹ Quint. *Inst.* 10.1.105., 112.

⁶² Quint. *Inst.* 8.1.3.

⁶³ COLEMAN (2000) 30–31.

⁶⁴ GREBE (2001) 137. és lásd hozzá ADAMIK B. (2009) 235.

napvilágot Horatius, Vergilius, Tibullus, Propertius, Ovidius, Cicero, Sallustius és Livius is. Az ezüstkori írónál „még rosszabb” a helyzet: a Senecák, Martialis és Quintilianus is Hispaniából származtak, Iuvenalis és Plinius Itáliából, Tacitus „legjobb esetben is csak” Észak-Itáliából, de lehetséges, hogy Dél-Galliából. Úgy vélem, e kettősség miatt különösen érdekes jelen tanulmány témaválasztása, hogy a hehezet használatát mint a műveltségi szint egyik fokmérőjét, a „leglatinossabb” városban, Rómában vizsgálom, ami a zsinórmértéket szolgálta a helyes latinsághoz, legalábbis elméletben biztosan.

Bármennyire is törekedtek a latin grammatikusok a latin nyelv tisztaságának megőrzésére, ez a normalizációs folyamat sosem zárult le, ért cél-t.⁶⁵ Csak a dolgozat szűkebb témájánál, a hehezésénél maradván, érdemes megvizsgálni az *aveo* (üdvözöl) ige használatát. A szó etimológiailag biztosan nem rendelkezik a szó elején hehezettel,⁶⁶ mégis több klasszikus kori szerzőnél, igaz ritkán, de adatolt a hehezetes *have* alak. Ők időrendben a következők: Cicero,⁶⁷ az Ifjabb Seneca,⁶⁸ Martialis (14-szer!),⁶⁹ Suetonius,⁷⁰ Fronto (11-szer!)⁷¹ és Apuleius.⁷² A késő ókori grammatikusok, Charistus és Diomédész viszont továbbra is csak *ave* / *avete* alakokat tekintették normatívnak.⁷³ Vajon jogosan tették ezt? Figyelmen kívül lehet hagyni ebben a kérdésben olyan korai szerzőket, mint Cicero, az Ifjabb Seneca, akik nyelvhasználata más kérdésekben viszont zsinórmértéknek számított? Nem lehet elképzelhető egyfajta pluralizmus – ahogy az *Oxford Latin Dictionary* is számos esetben két helyesírást is normatívnak tekint? Az LLDB adatbázis jelen álláspontja szerint a kérdés biztonsággal nem eldönthető, ezért az összes *ave* helyett *have* alakot rögzítjük, de rögtön el is látjuk az adatlapot a *fortasse recte* megjegyzéssel, és kutatásaink során nem vesszük figyelembe ezeket az adatokat, mivel lehetséges, hogy normatív variánsok.

Hiába állt a helyes hehezés kérdése folyamatosan a grammatikusok⁷⁴ és a művelt írók⁷⁵ periferikus látásában, a hehezet az újlatin nyelvekben teljesen kikopott. Gondoljunk csak a latin *homo* (ember) szóra: ahol van folytatása a *h* fonémának az újlatin nyelvekben, ott vagy külső nyelvi – germán – hatásra jelent meg újra a *h*, vagy valamilyen helyesírási restaurációs folyamat eredménye,⁷⁶ mint például a francia *homme*, spanyol *hombre*, de például az olaszban, *uomo*, vagy a románban, *uman*, nincs folytatása.

⁶⁵ A normalizációs folyamat korlátozott kereteit összegzi ADAMS (2003b).

⁶⁶ DE VAAN (2008) s.v. *aveo*.

⁶⁷ Pl. Cic. *Fam.* 8.16.4.

⁶⁸ Sen. *Ben.* 6.34.3.

⁶⁹ Pl. Mart. 1.68.6; 3.95.14; 5.51.7.

⁷⁰ Suet. *Cl.* 21.6. A gladiátorok híres mondatában: „Have imperator morturi te salutant.”

⁷¹ Pl. Fron. *Amic.* 2.7.1. *Ant.* 3.4.1.

⁷² Apul. *Met.* 7.5.12.

⁷³ Char. 211. p; Diom. 348.

⁷⁴ Az *Appendix Proba*ban hét sor a hehezéssel foglalkozik: 23. *cithara non citera*; 46. *Theophilus non Izophilus*; 66. *cochlea non coclia*; 67. *coc[h]leare non cocliarium*; 190. *[h]ermeneumata non erminomata*; 225. *adhuc non aduc*; 207. *hostiae non ostiae*.

⁷⁵ Pl. Szent Ágoston több helyen is felszólal a helyes *aspiratio* mellett: August. *Ars.* 11.1. „Si quis dicat hominem detracta aspiratione barbarismum facit.” vagy August. *Conf.* 1.18.29.

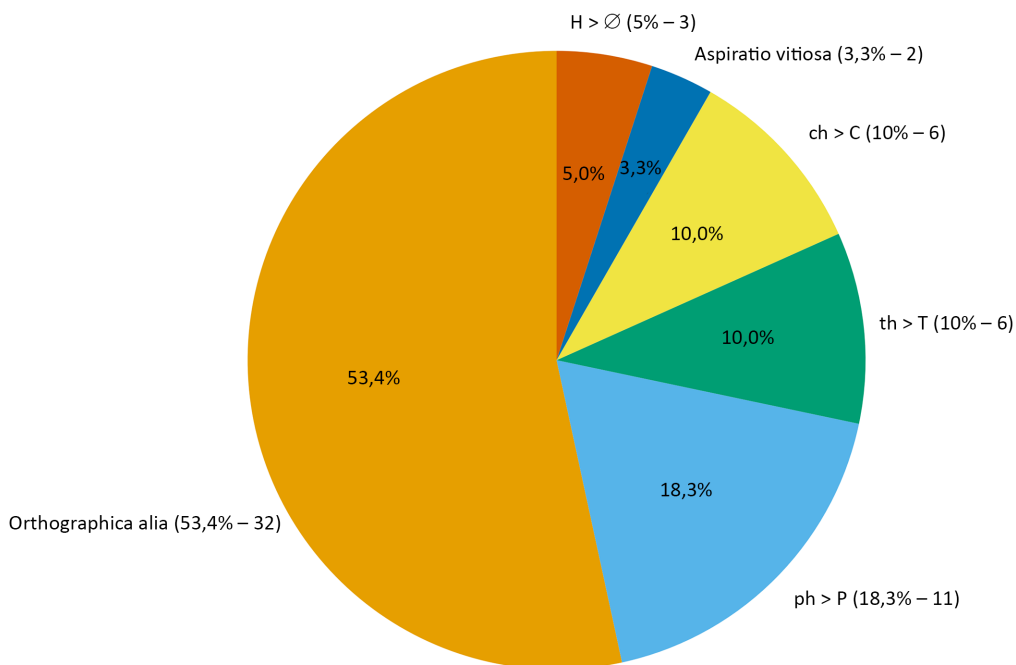
⁷⁶ VÄÄNÄNEN (1981) 55; COLEMAN (2000) 30; HERMAN (2003) 38. Izgalmasnak ígérkezik DASCALU (2019) kutatása, amelyben Meroving-kori digitális szövegcorpusokon azt vizsgálja, milyen keretek között maradtak meg vagy épp tűntek el a hehezetes mássalhangzók. A kutatás kezdeti fázisban jár, egyelőre a szavak eredetére (görög, héber, frank) és a funkciójára (vallási, civilizációs, bölcsészeti, tulajdonnév) fókuszál.

ASPIRATIÓS HIBÁK A RÓMAI FELIRATOS ANYAGBAN

A Kr. e. I. század

A Kr. e. I. század adatai az értékelhetőség határán mozognak, mégis érdemes néhány megállapítást tennünk a hibák megoszlása kapcsán.

Aspiratiós hibák megoszlása a Kr. e. I. században

Szembetűnő, hogy a 28 adatból 26 onomasztikai eredetű, ami jól szemlélteti, hogy a görög nevek átírása során használt, új helyesírási szabályok okozták a problémát. Csak néhány példát említve: CELIDO = Chelido,⁷⁷ PAMPILVS = Pamphilus⁷⁸ vagy ATENAIS = Athenais.⁷⁹ A téves hehezetet az ORCHI = Orci⁸⁰ alakban érdemes még kiemelni, így ugyanis primer, epigraphiai példával is bizonyítható – nem csak Catullus 84. énekével –, hogy a hehezés bizonytalansága nemcsak a görög, hanem a latin eredetű szavakat – jelen esetben egy *nomen gentile*-t – is érintette már a Kr. e. I. században.

⁷⁷ LLDB-63846.

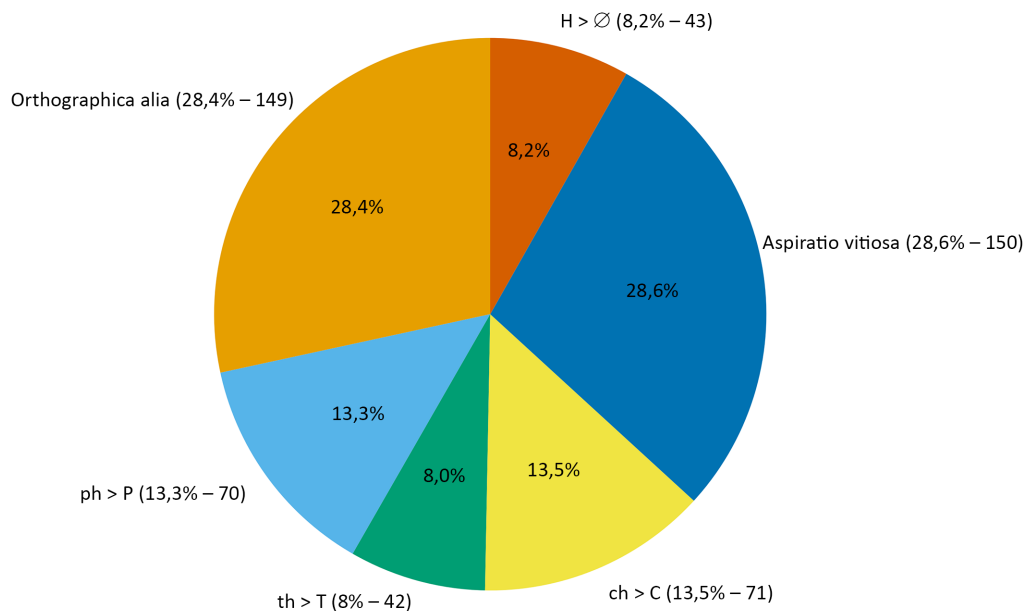
⁷⁸ LLDB-66933.

⁷⁹ LLDB-66781.

⁸⁰ LLDB-66772.

A Kr. u. I. század

Aspiratiós hibák megoszlása a Kr. u. I. században

Összesen 376 adatlapon rögzítettünk aspiratiós hibát. A legtöbb adatot (150) a téves hehezés kategória szolgáltatja. Az adatok többsége (139) onomasztikai eredetű, és mindössze 11 vonatkozik köznevekre. Messze a leggyakoribb hiba a maga 58 előfordulásával a görög Elpis (Remény) név annak származékneveivel és ragozott alakjaival.⁸¹ Szintén említésre méltó 12 adattal a görög Tyché (Szerencse) név származékai. Ezek a példák jól szemléltetik, hogy a felirat szövegezője tudta, hogy van hehezetes mássalhangzó az adott szóban, csak azt nem, hogy pontosan melyik az, valamint azt, hogy egy vagy kettő: pl. CALETHVCE = Caletyche (Szépszerencse),⁸² EVTHYCHVS = Eutyclus (Jószerecsse).⁸³ A latin tulajdonnevek között az Orcius és származékai szerepelnek tévesen *ch*-val hét alkalommal.⁸⁴ A köznevek közül a latin *aeneus* (réz, bronz) és *lacrima* (könny) szavak fordulnak elő kétszer-kétszer felesleges hehezettel a szó elején, illetve a C után.⁸⁵

⁸¹ Pl. HELPIS = Elpis, LLDB-53382; HELPIDEPHORO = Elpidophoro, LLDB-109269.

⁸² LLDB-46232.

⁸³ LLDB-108590.

⁸⁴ Pl. ORCHIA = Orcia, LLDB-66768.

⁸⁵ LLDB-73668, LLDB-78603; LLDB-39044, LLDB-143227.

A *h* leesése szintén a nevek között fordul elő a leggyakrabban, itt az Euhodus (Jóút), Histumennius/Histimennius alakokat kell kiemelni.⁸⁶ A hat köznévi alak között viszont csak latin szavak szerepelnek, pl. ORA = *hora* (óra) vagy IC = *hic* (ez).⁸⁷

A *ch* > *c* változásra ARCITECT = *architectus* (építész)⁸⁸ szó kivételével csak onomasztikai példáink vannak. A leggyakrabban, 25 alkalommal a görög Tyche (Szerencse) név és származékai szerepelnek hehezet nélkül.⁸⁹ Utána pedig 9 előfordulással az Antiochus név és származékai fordultak elő a leggyakrabban.⁹⁰

Szinte ugyanezek az arányok a *ph* > *p* változás esetén is. Mindössze két köznév, egy görög – AMPITHEAT = *amphitheatro* (körszínház)⁹¹ és egy latin – TRIVMPVS = *triumphus* (diadalmenet)⁹² – szerepel az adatbázisban. Az onomasztikai anyagban az APRODISIVS = Aphrodisius (Aphrodité istennőhöz tartozó),⁹³ illetve származékai szerepelnek a leggyakrabban, 12 alkalommal; utána pedig NICEPORUS = Nicephorus (Győzelemhozó) hatszor.⁹⁴

A *th* > *t* változás esetében is az onomasztikai példák dominálnak. A leggyakrabban, tíz alkalommal az Agathos (Jó) és egyéb összetételei szerepelnek.⁹⁵ Utána három-három előfordulással az AMARANTVS = *Amaranthus*,⁹⁶ és a görög isten, *theos* szóval képzett összetett szavak – pl. TIOPHANES = *Theophanes*⁹⁷ – állnak. Mindössze négy köznévi adatkunk van: kétszer-kétszer a BIBLIOTECA = *bibliotheca* (könyvtár)⁹⁸ és AMPHITEATRO = *amphitheatrum* (színpad).⁹⁹

A Kr. u. II. század

A II. században is a téves hehezés szolgáltatja a legtöbb adatot, 360 a 900-ból. Az adatok döntő többsége továbbra is onomasztikai eredetű. Ezeknek is több mint a fele – 204 adatlap – a görög Elpis (Remény) név és származékneveiből fakad: HELPIDI = *Elpidi*,¹⁰⁰ HELPITO = *Elpisto*,¹⁰¹ EVHELPISTVS = *Euelpistus*.¹⁰² Ez a kiugró adat egyrészt egy névválasztási trendről árulkodik, azaz gyakori ez a név. Másrészt pont a gyakoriságból könnyen következhet, hogy a helytelen Helpis alakot analógiás módon másolják, abban a hitben, hogy ez a helyes alak, amely gyakorlat csak tovább növelte a helytelen alakok számát. A következő nagyobb csoport, a Tyche (Szerencse) név és származékai nagyságrendekkel kisebb, 18 alkalommal fordul elő:

⁸⁶ Pl. EVODVS = Euhodos, LLDB-56518; ISTIMENNIVS = Histimennius, LLDB-52263.

⁸⁷ LLDB-71654, LLDB-57641.

⁸⁸ LLDB-72095.

⁸⁹ Pl. EPTYCIAE = Eutychiae, LLDB-90437.

⁹⁰ Pl. LLDB-169360.

⁹¹ LLDB-143140.

⁹² LLDB-71649. APRODISIVS = Aphrodisius (LLDB-71649).

⁹³ LLDB-143356.

⁹⁴ Pl. LLDB-143158.

⁹⁵ Pl. AGATANGELI = Agathangeli, LLDB-57640; AGATOPODIS = Agathopodis, LLDB-38693.

⁹⁶ LLDB-129628.

⁹⁷ LLDB-39982.

⁹⁸ LLDB-43324, LLDB-58064.

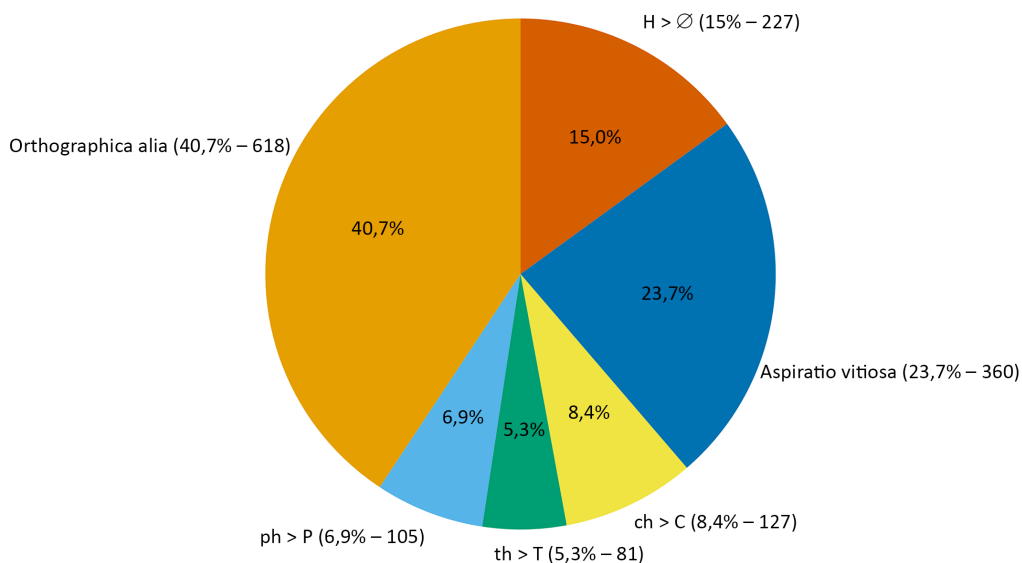
⁹⁹ LLDB-143141, LLDB-146563.

¹⁰⁰ LLDB-108629.

¹⁰¹ LLDB-46689.

¹⁰² LLDB-52113.

Aspiratiós hibák megoszlása a Kr. u. II. században

THYCE = Tyche,¹⁰³ EVTHYCHES = Eutyches (Jószerecsen),¹⁰⁴ HEVTHY|CIA = Eutychia,¹⁰⁵ amelyek jól szemléltetik, hogy a szövegíró tisztában van a hehezés szükségszerűségével, annak pontos helyéről azonban nincsenek biztos ismeretei. Egyre több latin köznévből, egyre több helyzetben – szó elején, szó közben, magán- és mássalhangzókhoz is kapcsolódva – jelennek meg hibák: HAEDICVLAS = *aediculas* (házacska),¹⁰⁶ HAETERNALEM = *aeternalem* (örök),¹⁰⁷ HARVNDINETVM = *arundinetum* (nádas),¹⁰⁸ CHOIVGIS = *coniugis* (házastárs),¹⁰⁹ HEIVS = *eius* (ő),¹¹⁰ HEORVM = *eorum* (ő),¹¹¹ FRATRHS = *fratres* (fiútestvér)¹¹² vagy SEPHVLCRV|M = *sepulcrum* (sírhely).¹¹³ A latin eredetű tulajdonnevekben elszórtan fordulnak elő tévesztések, de ezekben az esetekben is nagy a variabilitás: HEBUR = Eburus,¹¹⁴ ORCHIVS = Orcius,¹¹⁵ VLPHIAE = Ulpiae.¹¹⁶

¹⁰³ LLDB-56961.

¹⁰⁴ LLDB-58336.

¹⁰⁵ LLDB-67251.

¹⁰⁶ LLDB-39540.

¹⁰⁷ LLDB-38444.

¹⁰⁸ LLDB-110933.

¹⁰⁹ LLDB-41960.

¹¹⁰ LLDB-112109.

¹¹¹ LLDB-34062.

¹¹² LLDB-40576.

¹¹³ LLDB-56733.

¹¹⁴ LLDB-40591.

¹¹⁵ LLDB-66770.

¹¹⁶ LLDB-110392.

A *h* leesése is a névanyagban adatolt a legnagyobb mértékben. A csak egy-két esetben adatolt nevek, például EDONE = Hedone,¹¹⁷ YACINTHVS = Hyacinthus¹¹⁸ vagy YGIA = Hygia¹¹⁹ után a leggyakrabban, 16 alkalommal a RODIA = Rhodia és származékai,¹²⁰ majd 13-13 előfordulással ESYCHVS = Hesychus,¹²¹ az EUODIA = Euhodia¹²² emelkednek ki a névanyagból. A görög köznevek közül pedig a YPOGAEVM = *hypogaeum* (föld alatti temetkezési hely, főleg keresztények számára) említendő a maga három előfordulásával.¹²³ A latin köznevek között a leggyakrabban, 18 adattal az *ora* = *hora* (óra) szó valamilyen ragozott alakja,¹²⁴ második helyen tíz előfordulással pedig az *eres* = *heres* (örökös) szavak állnak.¹²⁵ Egyik sem meglepő a forrásbázis fényében, mivel a legtöbb adat sírfeliratokról származik, így a megélt órák száma vagy az örökösök – viszonylag – gyakori előfordulása teljesen érthető. A latin tulajdonnevekben kevés példát találunk a változásra, az ORTESIA = Hortensia¹²⁶ vagy az ORTORIVS = Hortorius¹²⁷ neveket lehet kiemelni.

Néhány szórványos köznévi példától eltekintve a *ch* > *c* változást az onomasztikai példák uralják.¹²⁸ A Kr. u. II. században is a Tyche (Szerencse) és származékai szolgáltatták a legtöbb (31) adatot.¹²⁹ Második helyen, 17 példával az a névcsoport áll, amelyben megjelenik a görög *chrysos* (arany) szó, például: CRYSIDI = Chrysidis,¹³⁰ CRYSOGENES = Chrysogenes¹³¹ vagy a CRYSANCTVS = Chrysantus¹³² alakok. Négy-nyolc alkalommal adatoltak még a következő nevek: ANTIOCVS = Antiochus,¹³³ CRESIMVS = Chresimus,¹³⁴ POLYCRONIO = Polychronio,¹³⁵ valamint SOTERICVS = Soterichus.¹³⁶

A *ph* > *p* változás csak onomasztikai példákban adatolt a században. Egyértelműen kiugró népszerűséget egy név vagy névcsoport sem mutat. A leggyakrabban, 7-13 alkalommal APRODISIA = Aphrodisia, NICHEPOR = Nicephor, POSPHORVS = Phosphorus, valamint a görög *phil-* (szeretni) tövet tartalmazó nevek fordultak elő,¹³⁷ az olyan szórványos példák mellett, mint a CTESIPON = Ctesiphon,¹³⁸ OMPALE = Omphalae¹³⁹ vagy a ZEPYRI = Zephyri.¹⁴⁰

¹¹⁷ LLDB-37663.

¹¹⁸ Pl. LLDB-110554.

¹¹⁹ Pl. LLDB-52152.

¹²⁰ Pl. LLDB-39789.

¹²¹ Pl. LLDB-170617.

¹²² Pl. LLDB-67200.

¹²³ Pl. LLDB-52318.

¹²⁴ Pl. LLDB-129274.

¹²⁵ Pl. LLDB-90264.

¹²⁶ Pl. LLDB-52115.

¹²⁷ LLDB-107777.

¹²⁸ NAVARCVS = *nauarchos* (hajóskapitány), LLDB-90463; TRICLIA = *trichilam* (levélszín), LLDB-111181.

¹²⁹ Pl. TYTYCIANO = Tychiano, LLDB-64034; EVTYCIAE = Eutychie, LLDB-56524; CALITVCE = Callityche, LLDB-34057.

¹³⁰ LLDB-64036.

¹³¹ LLDB-64555.

¹³² LLDB-130621.

¹³³ LLDB-41644.

¹³⁴ LLDB-142440.

¹³⁵ LLDB-128948.

¹³⁶ LLDB-37162.

¹³⁷ Pl. LLDB-71629, LLDB-132074, LLDB-63888, LLDB-67356 (PILONIVS = Philonius).

¹³⁸ LLDB-111383.

¹³⁹ LLDB-36208.

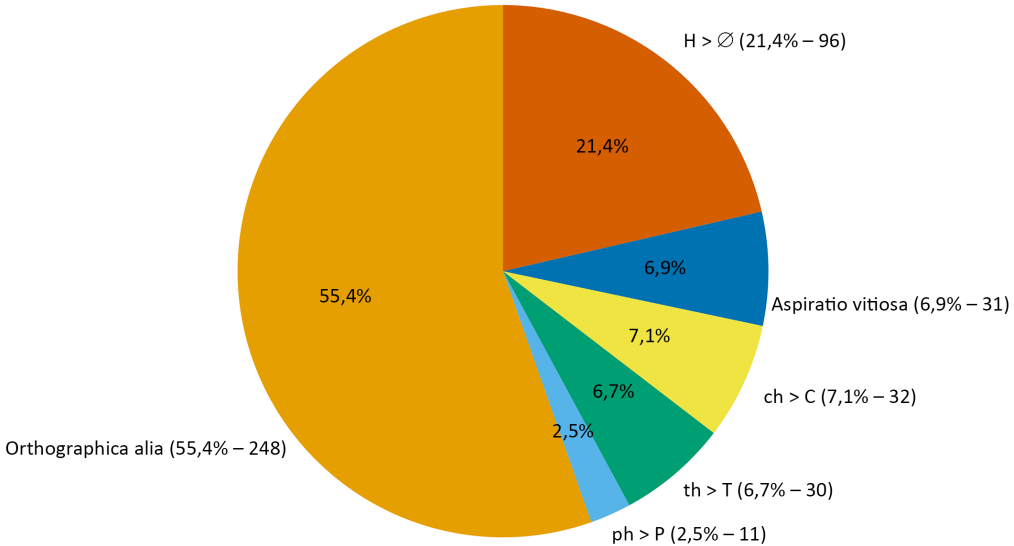
¹⁴⁰ LLDB-141966.

A $th > t$ változásra a 81 adatból mindössze két nem onomasztikai példánk van. Kétszer szerepel a CYATO = *cyatho* (merítőedény, pohár) görög főnév.¹⁴¹ Ismét az Agathos (Jó) és egyéb összetételei emelkednek ki 14 előfordulással: AGATEMER = Agathemer,¹⁴² AGATOCLES = Agathoclés,¹⁴³ AC|ATOTYC|HE = Agathotyche.¹⁴⁴ Az anyag igen változatos, több mint 30 név/névcsoporthoz jut a 79 hibára: pl. ATENAIS = Athenais,¹⁴⁵ CORINTIAS = Corinthias,¹⁴⁶ ELEVTERIDI = Eleutheridi,¹⁴⁷ TALLVSA = Thallusa.¹⁴⁸

A Kr. u. III. század

A Kr. u. III. századból igen kevés, mindössze 200 adatlapot tartalmaz az adatbázis. Ennek hátterében olyan datálási nehézség (is) áll, amit jelen pillanatban nem tudunk áthidalni, így a kevés aspirációs hibára vonatkozó adat torzíthat, és a Kr. u. II. századi anyag egy része valószínűleg ehhez a korszakhoz is tartozhat. A kérdést bővebben lásd a *Módszertani alapvetések* fejezetben. Ugyanakkor a katonacsászárok kora – 235–284 – Róma történetének egyik legzavarosabb időszaka volt, így történelmi eseményekkel is magyarázható a feliratos anyag számszerű visszaszorulása.

Aspirációs hibák megoszlása a Kr. u. III. században

¹⁴¹ LLDB-167666.

¹⁴² LLDB-57431.

¹⁴³ LLDB-34588.

¹⁴⁴ LLDB-38237.

¹⁴⁵ LLDB-35551.

¹⁴⁶ LLDB-39479.

¹⁴⁷ LLDB-38119.

¹⁴⁸ LLDB-66910.

A vezető hiba a Kr. u. III. században a *h* leesése. Fontos változás, hogy az eddig tapasztalt onomasztikai dominancia megszűnik, a 96 adatból 56 köznevekre vonatkozik. Mi több, két görög szó – YPO|GEV = *hypogaeum* (föld alatti sírkamra)¹⁴⁹ és EPATO = *hepatos* (májszínű)¹⁵⁰ – kivételével csak latin szavakra, mint például hat-hat alkalommal ORA = *hora* (óra)¹⁵¹ és ERES = *heres* (örökös),¹⁵² kilencszer a *cohors* ragozott alakjai,¹⁵³ valamint 17 előfordulással HABEO = *habeo* (birtokol).¹⁵⁴ E változás hátterében több folyamat is állhat. Egyrészt a névadási szokások változása. Az adatbázisban az Euhodus, a Histumennius/Histimennius, a Heuresis, a Hermes vagy a Rhodia név és származékaik, amelyek a megelőző két évszázadban nagy népszerűségnek örvendtek az adatbázis adatai alapján, elszórtan vagy egyetlenegyszer sem fordulnak elő biztosan a Kr. u. III. századra datálható feliraton. Másrészt a növekvő keresztény anyag terminológiai különbségei is hozzájárultak a folyamathoz: például a *Sancti / martyres / Paule et Petre in mente habete / habeatis* (szentek / mártírok / Pál és Péter, gondolatotokba fogadjátok) formula visszatérő elemévé vált a keresztény sírfeliratoknak, ami a *habeo* ige miatt gyarapította a *h* leesésére vonatkozó köznévi adatok számát. A már említett datálási probléma természetesen ezeken az adatokon is torzíthat, de a sírfeliratok terminológiájának változása miatt joggal feltételezhető, hogy a köznevek aránya – még a valamilyen mértékben biztosan torzító datálás mellett is – megnőtt a tulajdonnevekhez képest. A névanyagban nincs egyértelműen kiemelkedő hibaforrásunk, az ERENNIUS = Herennius és az ERMES = Hermes nevek ragozott alakjai jelennek meg a legtöbbször, öt, illetve három alkalommal.¹⁵⁵

A téves hehezésre továbbra is az HELPIS = Elpis és származékai szolgáltatják a legtöbb adatot, ebben a században ötöt, utána pedig az EUTHYCHE = Eutyche szerepel három előfordulással.¹⁵⁶ A köznevek között nincs kiemelkedő csoport, találunk példát szó eleji,¹⁵⁷ más-salhangzóhoz kapcsolódó¹⁵⁸ tévesztésre, de magánhangzók külön ejtését jelölő *h*-ra is.¹⁵⁹

Egyetlen köznévi példától – DIETCI = *diaetarchi* (a szobákért felelős szolgálta)¹⁶⁰ – eltekintve a *ch* > *c* változásra csak onomasztikai példáink vannak. Kilenc példával továbbra is a Tyche (Szerencse) név és származékai szolgáltatták a legtöbb adatot,¹⁶¹ de a kereszténység széles körű terjedésével megjelent a CRISTVS = Christus hiba is,¹⁶² rögtön hat előfordulással, ami a szerény, Kr. u. III. századi anyagban a második leggyakrabban előforduló hibás név. A többi előfordulás mind egyedi egy-két példával, úgymint EVSTACIS = Eustachis¹⁶³ vagy NICOMACE = Nicomache.¹⁶⁴

¹⁴⁹ LLDB-139334.

¹⁵⁰ LLDB-72389.

¹⁵¹ Pl. LLDB-123088.

¹⁵² Pl. LLDB-50771.

¹⁵³ Pl. LLDB-66575.

¹⁵⁴ Pl. LLDB-85362.

¹⁵⁵ Pl. LLDB-110139, LLDB-109003.

¹⁵⁶ Pl. LLDB-118152, LLDB-118151.

¹⁵⁷ HETERNAE = *aeternae* (örökkévaló), LLDB-110772.

¹⁵⁸ SACRATHIS = *sacratris* (szent, szentelt), LLDB-36987.

¹⁵⁹ DEHE = *deae* (istennő), LLDB-98761.

¹⁶⁰ LLDB-55652.

¹⁶¹ Pl. LLDB-138901.

¹⁶² Pl. LLDB-96831.

¹⁶³ LLDB-68449.

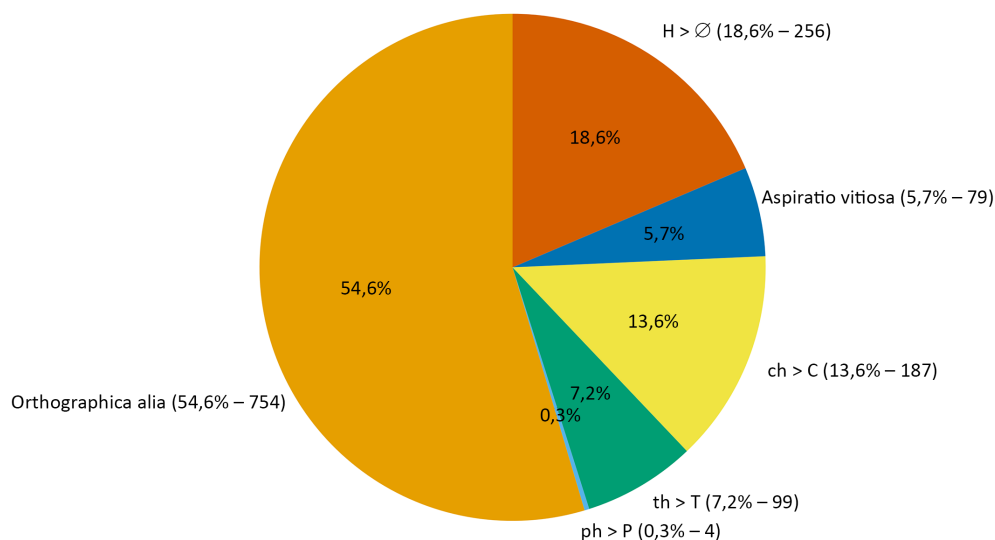
¹⁶⁴ LLDB-68411.

Beszédes adat a $ph > p$ változás drasztikus visszaszorulása – 2,5% az előző századi 6,9%-hoz képest. Erre az időszakra a /ph/ réshangként való ejtése – úgy tűnik – teljesen általánossá vált, és mivel ez megfelelt a latin *f* fonémának, írásban is így adták vissza, figyelmen kívül hagyva a görögös helyesírási szabályokat.

A $th > t$ változás két kivétellel – TERMAS = *thermas* (meleg fürdők)¹⁶⁵ és TESAVRIS = *thesauris* (kincs, kincstár)¹⁶⁶ – csak tulajdonnevekben adatolt. Öt példával a leggyakoribb hiba az AGATOPVS = Agathopus, utána négyel-négyel a TRAX = Thrax és a BITVS = Bithus.¹⁶⁷

A Kr. u. IV. század

Aspirációs hibák megoszlása a Kr. u. IV. században

A korszakra vonatkozó 625 adat 40%-át a *h* leesésére vonatkozó adatok teszik ki. A köznevek aránya (85–256) itt is magasabb a Kr. u. II. századhoz képest, folytatva a Kr. u. III. században azonosított tendenciát. A leggyakrabban, 49 alkalommal az ORA = *hora* (óra) szó és ragozott alakjai fordulnak elő, ami továbbra is a sírfeliratok természetéből fakad.¹⁶⁸ Második helyen 18 előfordulással a *habeo* (birtokol) ige ragozott alakjai állnak.¹⁶⁹ Még az IC = *hic* (itt) váltakozás tekinthető gyakorinak hét adatlappal.¹⁷⁰ A ritkább köznevekre néhány példa:

¹⁶⁵ LLDB-123110.

¹⁶⁶ LLDB-170938.

¹⁶⁷ Pl. LLDB-142045, LLDB-135801, LLDB-89658.

¹⁶⁸ Pl. LLDB-138300.

¹⁶⁹ Pl. LLDB-136352.

¹⁷⁰ Pl. LLDB-130232.

egy-egy alkalommal adatoltak az ONESTA = *honesta* (erkölcsös, becsületes),¹⁷¹ a *homo* (ember) és *hypogeum* (föld alatti temetkezési hely) szavak.¹⁷² A tulajdonnevek között a leggyakoribb hibaforrás 28 adattal a Hilarius és származékai,¹⁷³ utána 13 előfordulással a Hercules név származékai állnak,¹⁷⁴ majd 12 alkalommal Heraclia név és származékai.¹⁷⁵ Még azok a névcsaládok emelkednek ki, amelyek vagy a görög *hippos* (ló)¹⁷⁶ vagy a Helios (Nap)¹⁷⁷ szót tartalmazzák. A ritkább alakok egy-egy előfordulással a CALLEROE = Callirhoe,¹⁷⁸ az EORTE = Heorte,¹⁷⁹ az ESPANIS = Hispanis¹⁸⁰ nevek.

A téves hehezések között a névanyagban továbbra is a görög Tyche (Szerencse) és Elpis (Remény) nevek állnak, nyolc, illetve hat előfordulással.¹⁸¹ A köznevek között hét alkalommal adatolt a PACHE = *pace* (béke)¹⁸² szó – ennek a megjelenése szintén a keresztény sírfeliratok terminológiájának, a *requiescat in pace* (nyogodjon békében) formulának köszönhető. Három-három példát ismerünk az *aeternus* (örök) és az *emo* (vásárol) igen téves szó eleji hehezésére.¹⁸³ A sporadikusan előforduló adatokat pedig a HANORV = *annorum* (évek),¹⁸⁴ HVNICVS = *unicus* (egyedülálló),¹⁸⁵ valamint HISPIRITO = *spiritu* (lélek)¹⁸⁶ szemléltetik.

A *ch > c* változást az onomasztikai példák uralják. A leggyakoribb hibaforrás a görög Tyche (Szerencse) és származékai 44 előfordulással. Közvetlenül utána 26 adattal a Christus név vagy származékai állnak. A harmadik leggyakoribb hiba 16 adattal a CLEARCO = Clearcho név.¹⁸⁷ Utána következik 12 adatlappal a STILICONE = Stilichone név,¹⁸⁸ végül pedig hét előfordulással a Polychronius név és származékai.¹⁸⁹ A köznevek közül öt példával a SCOLASTICVS = *scholasticus* (szónoklatot tanuló)¹⁹⁰ szó emelkedik ki.

A *ph > p* változás a Kr. u. III. század tendenciáját folytatja. Csak négy névben adatolt a jelenség.¹⁹¹ A *Ph ~ F* váltakozás általános jelenséggé vált – 289 esetben szerepelt tévesztés a feliratokon – a /ph/ réshangként való ejtése okán. A gyakoriság növekedése mögött a feliratok terminológiai változása áll. Számos görög név tartalmaz *ph*-t, ahogy eddig is láthattuk, ami önmagában jelentős mértékben növelte a *Ph ~ F* típusú hibák lehetőségét. Constantinus 313-ban kiadott mediolanumi ediktumával azonban szabad vallásgyakorlatot hirdetett a Római Birodalomban, ami lehetővé tette a nyíltabb megfogalmazásokat a keresztény felirato-

¹⁷¹ LLDB-82657.

¹⁷² LLDB-136488, LLDB-57226.

¹⁷³ Pl. ILARIO = Hilario, LLDB-131919.

¹⁷⁴ Pl. AERCLANIVS = Herculanius, LLDB-127670.

¹⁷⁵ Pl. ERACLIA = Heraclia, LLDB-135873.

¹⁷⁶ Kilencszer fordul elő, pl. IPPIANES = Hippianes, LLDB-123387; IPOLITVS = Hippolytus, LLDB-138461.

¹⁷⁷ Nyolcszor adatolt, pl. ELIODORA = Heliodora, LLDB-135865.

¹⁷⁸ LLDB-81411.

¹⁷⁹ LLDB-131518.

¹⁸⁰ LLDB-119604.

¹⁸¹ Pl. LLDB-135869, LLDB-67968.

¹⁸² Pl. LLDB-137886.

¹⁸³ Pl. LLDB-56021, LLDB-127610.

¹⁸⁴ LLDB-131933.

¹⁸⁵ LLDB-135910.

¹⁸⁶ LLDB-136586.

¹⁸⁷ Pl. LLDB-137977.

¹⁸⁸ Pl. LLDB-130305.

¹⁸⁹ Pl. POLOCRONIA = Polychronia, LLDB-108827.

¹⁹⁰ Pl. LLDB-88938.

¹⁹¹ LLDB-68456, LLDB-96810, LLDB-106722, LLDB-131901.

kon. Így a Kr. u. IV. századi sírfeliratok gyakorta visszatérő elemévé válhatott, hogy az elhunyt személy *neophytus* / *neophyta* volt, azaz újonnan megtért keresztény hívő. Az új formuláris elem tovább növelte a Ph ~ F lehetséges váltakozásának epigraphiai megjelenését. Az adatbázisban összesen 64 NEOFITA = *neophyta*¹⁹² típusú hibát rögzítettünk, míg a Kr. u. III. században összesen 92 esetben fordult elő a Ph ~ F keverése.

A th > t változás továbbra is a tulajdonnevekre jellemző: a legnagyobb csoportot – 22 előfordulással – azok a szavak alkotják, amelyekben szerepel a görög *theos* (isten) szó.¹⁹³ Tizenöt-ször fordulnak elő azok a szavak, amelyekben megjelenik a görög *agathos* (jó) szó, például AGATANGELVS = Agathangelus¹⁹⁴ vagy AGATOPVS = Agathopus.¹⁹⁵ A harmadik leggyakoribb hibaforrás pedig a kilencszer adatolt TIMOTEVS = Timotheus név.¹⁹⁶ Mindössze három köznévi példa adatolt a korszakból: háromszor ACOLITVS = *acoluthus* (követő),¹⁹⁷ majd egy-egy előfordulással CATOLICE = *catholicae* (igazhitű) és ICTVS = *ichthys* (görögül: hal) szavak.¹⁹⁸ Beszédes adat, hogy mindhárom szó a kereszténységhez kapcsolódik.

A Kr. u. V. század

A legtöbb aspirációs hiba, 93 a 282-ből a *h* leeséséből származik. A tulajdonnevek között szinte ugyanolyan gyakoriak – hét és nyolc előfordulás – a Hilarus név és azon szavak származékai, amelyek tartalmazzák a görög *hippos* (ló) főnevet, például ILARVS = Hilarus¹⁹⁹ vagy YPPOLITE = Hippolyte.²⁰⁰ A tulajdonnevek között az egyedi esetekre a példák: PYRRA = Pyrrha,²⁰¹ OMERVS = Homerus²⁰² vagy ZACINIE = Hyacinthe.²⁰³ A köznevek között továbbra is a *hora* (óra) főnév és a *habeo* (birtokol) ige ragozott alakjaiban fordult elő a leggyakrabban – 15, illetve 12 alkalommal – a *h* leesése.²⁰⁴ A köznevek közül a ritkébbak pedig a következők: IC = *hic* (itt)²⁰⁵ négyszer vagy VIVS = *huius* (ennek)²⁰⁶ egyszer.

A téves hehezések között nincs kiemelkedő hibaforrás sem a tulajdon-, sem a köznevek között. Öt alkalommal fordult elő az Elpis, négy alkalommal az Antiochus tulajdonnév téves hehezettel, például HELPIDIUS = Elpidius²⁰⁷ és ANTHIOCO = Antiocho.²⁰⁸

¹⁹² Pl. LLDB-144779.

¹⁹³ Pl. TEODOSIO = Theodosio, LLDB-99045 vagy TEOFILI = Theophili, LLDB-96561.

¹⁹⁴ LLDB-139168.

¹⁹⁵ LLDB-95658.

¹⁹⁶ Pl. LLDB-98977.

¹⁹⁷ LLDB-128865.

¹⁹⁸ LLDB-129094.

¹⁹⁹ LLDB-83816.

²⁰⁰ LLDB-107904.

²⁰¹ LLDB-96407.

²⁰² LLDB-96073.

²⁰³ LLDB-107288.

²⁰⁴ Pl. LLDB-127073, LLDB-67575.

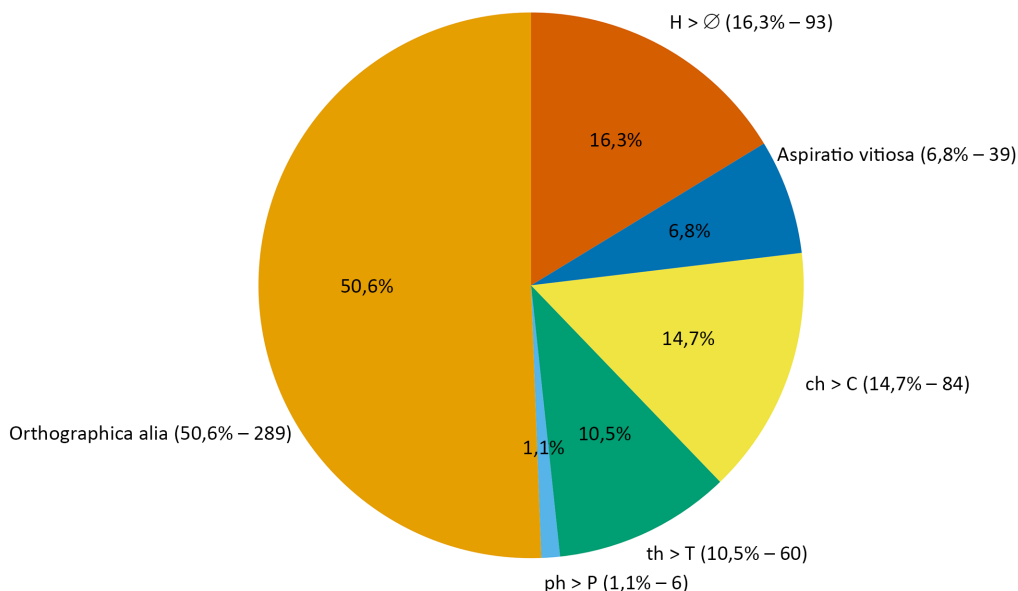
²⁰⁵ LLDB-128989.

²⁰⁶ LLDB-45074.

²⁰⁷ LLDB-36733.

²⁰⁸ LLDB-128146

Aspiratiós hibák megoszlása a Kr. u. V. században

A tulajdonnevekre néhány sporadikus példa: CYRIACHE = Cyriace,²⁰⁹ HABENIIO = Aventino²¹⁰ vagy VICTORHIACIS = Victoriacius;²¹¹ a köznevekre pedig: HIM = in (-ba / -be / -ban / -ben),²¹² HOCTOBR = Octobres (október hónap)²¹³ vagy PACHE = pace (béke).²¹⁴ Azaz, ahogy a korábbi századokban is, minden helyzetben adatolható a téves hehezet.

A ch > c változásra a leggyakoribb példa, amely 16-szor adatolt, a Christus vagy származékai, például CRISTO = Christo²¹⁵ vagy CRISTIANVS = Christianus.²¹⁶ Második helyen állnak 14 példával a Stilicho név helytelen alakjai, például STILICONE = Stilichone.²¹⁷ A tulajdonnevek között hét előfordulással szintén gyakorinak mondhatók még a görög szerencse főnév származékai, például CALOETYCAE = Callitychae²¹⁸ vagy EVTICYVS = Eutychius.²¹⁹ A köznevek közül 13 előfordulással egyértelműen a *schola* (iskola) és származékainak helytelen alakjai emelkednek ki, például SCOLASTICVS = *scholasticus* (iskolai).²²⁰ A köznevek

²⁰⁹ LLDB-81693.

²¹⁰ LLDB-81543.

²¹¹ LLDB-67617.

²¹² LLDB-67598.

²¹³ LLDB-50131.

²¹⁴ LLDB-138467.

²¹⁵ LLDB-67609.

²¹⁶ LLDB-81925.

²¹⁷ LLDB-130323.

²¹⁸ LLDB-67845.

²¹⁹ LLDB-95926.

²²⁰ LLDB-39067.

között a ritkább alakok a következők, amelyek csak két, illetve egy alkalommal jelennek meg: ARCIATRI = *archiatri* (császári udvari orvos),²²¹ ARCITECTI = *architecti* (építész)²²² és BIARCVS = *biarchus* (élelmezőbiztos).²²³

A th > t változást továbbra is az onomasztikai anyag dominálja. A leggyakrabban, 19 előfordulással az a névcsoport áll, amely tartalmazza a görög isten, *theos* (isten) szót, például TEODOSIO = Theodiso²²⁴ vagy TEODOLVS = Theodolus.²²⁵ A másik kiemelkedő csoport hét adattal a görög *agathos* (jó) melléknevet tartalmazó nevek, például AGATOPO = Agathopo.²²⁶ Összesen hat köznévi hibát rögzítettünk: háromszor jelenik meg a már ismert hiba, ACOLITUS = *acolithus* (követő)²²⁷ valamilyen ragozott alakja, valamint egy-egy alkalommal az AMPHITHEATRI = *amphitheatri* (színkör),²²⁸ a CATEGRARIO = *cathedrario* (püspöki székhöz tartozó),²²⁹ a TERMARVM = *thermarum* (meleg fürdők)²³⁰ szavak.

A ph > p változás mindössze hat adattal a Kr. u. III–IV. századból megismert tendenciát folytatja.

A Kr. u. VI. század

A Kr. u. VI. századra jelentős mértékben csökkent az epigraphiai forrásaink száma, így a rögzíthető nyelvészeti adatoké is, mindössze 47 aspirációs adatlap szerepel az adatbázisban. A feliratos anyag visszaszorulásának oka az Appennini-félszigeten állandósuló háborúk voltak.²³¹ A Nyugat-Római Birodalom 476-os bukása után Itália az osztrogótok uralma alatt állt, majd Iustinianus a *renovatio Imperii Romani* politikai program jegyében komoly katonai erőt és pénzt csoportosított át az Appennini-félsziget visszafoglalására, aminek eredményeként 536-ban hadvezére, Belisarius visszafoglalta az Örök Várost, később pedig egész Itáliát. A siker azonban csak átmenetinek bizonyult a gót felkelések, valamint a későbbi longobárd, illetve frank betörések miatt. Jól mutatja a barbár pusztítás mértékét, hogy a VII–IX. századokban milyen kevés feliratot állítottak Rómában, vö. *Módszertani alapvetésekben* írottakkal.

A th > t és a ch > c változások 14-14 előfordulással bizonyulnak a legnagyobb aspirációs hibaforrásnak. Mindkét anyagban a *consulok* nevei dominálnak: 11 alkalommal szerepel a Boethius név²³² és ötször a Symmachus név²³³ hehezet nélkül. A th > t változásra a maradék három példánk köznévi: ACOLT = *acoluthi* (követő),²³⁴ AVTENTA = *authentae*

²²¹ LLDB-42735.

²²² LLDB-108275.

²²³ LLDB-42718.

²²⁴ LLDB-108269.

²²⁵ LLDB-88892.

²²⁶ LLDB-95568.

²²⁷ Pl. LLDB-136889.

²²⁸ LLDB-146418.

²²⁹ LLDB-88220.

²³⁰ LLDB-146276.

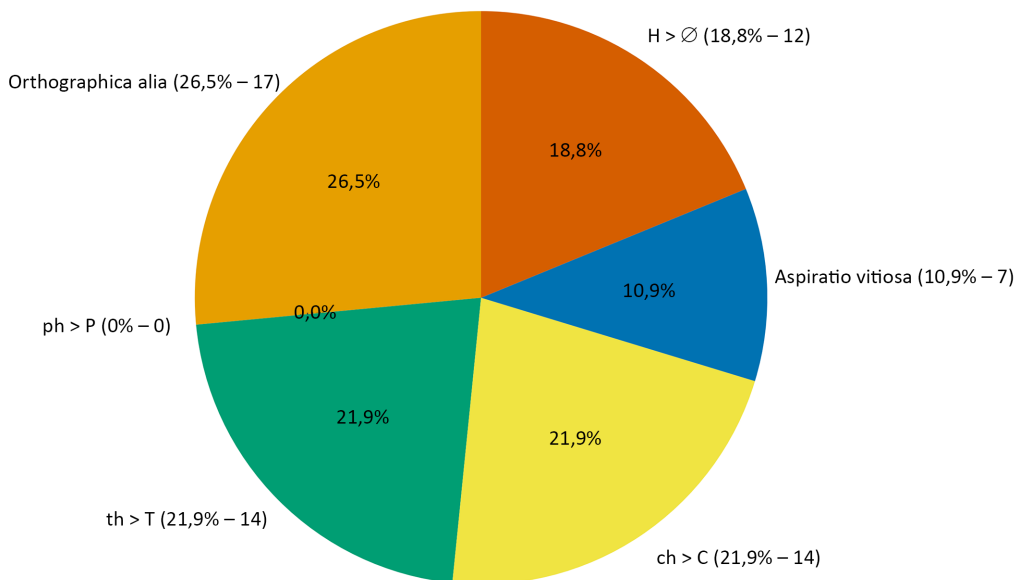
²³¹ A tárgyalt korszakhoz összegzően lásd OSTROGORSKY (2003) 75–96.

²³² Pl. LLDB-37480.

²³³ Pl. LLDB-108317.

²³⁴ LLDB-82679.

Aspiratiós hibák megoszlása a Kr. u. VI. században

(uralkodó),²³⁵ SPATARIVS = *spatharius* (pallos-őr).²³⁶ A *ch > c* folyamat esetében nagyobb a változatosság: ARCIATER = *archiatros* (császári udvari orvos, főorvos),²³⁷ ARCIPRESBYTERO = *archipresbytero* (főpap),²³⁸ SCOLAE = *scholae* (iskola),²³⁹ valamint CRISTI = Christi is szerepel.²⁴⁰

A *h* leesésére a korábbi századokból ismerős példák szolgálnak, például ötször szerepel a Hippolytus/a név²⁴¹ vagy kétszer a *habeo* (birtokol) ige²⁴² valamely ragozott alakja a szó eleji *h* nélkül.

Hasonló a helyzet a téves hehezéssel: még mindig tartják magukat a HELPIDIVS = Elpidius alakok,²⁴³ azaz a görög remény név származékai, valamint a STHEFANVS = Stephanus név.²⁴⁴ Utóbbi különösen tanulságos, ugyanis *ph*-t már „standard” módon *f*-fel írja át, de mintha még nyomokban lett volna valamilyen emléke a szövegezőnek arról, hogy ebben a névben van valahol hehezet, és ezért tévesen a *t*-hez kapcsolta. Ez az egyetlen korszak, ahol a *ph > p* változásról egyetlen példát sem ismerünk.

²³⁵ LLDB-47703.

²³⁶ LLDB-37488.

²³⁷ LLDB-131087.

²³⁸ LLDB-108689.

²³⁹ LLDB-108506.

²⁴⁰ LLDB-107591.

²⁴¹ Pl. LLDB-41496.

²⁴² Pl. LLDB-40285.

²⁴³ Pl. LLDB-108697.

²⁴⁴ LLDB-56167.

KÖVETKEZTETÉSEK

Először vessük össze az 1–7. ábra – lásd mellékletek – alapján a *consonantismussal*, azaz a valóban nyelvi háttérű hibákkal a *h* helytelen használatának előfordulásait. A mássalhangzó-rendszert érintő hibákkal való egybevetés logikusnak tűnik – minthogy a *h* is mássalhangzó volt valaha –, mivel az adatbázis céljának és alapfunkciójának megfelelően a nyelvi mozgások mérésére szolgál.

A <i>consonantismusból</i> fakadó hibák és az aspirációs hibák aránya századonként			
Időszak	<i>Consonantismus</i>	Aspirációs hibák ²⁴⁵	Egyéb helyesírási hibák
Kr. e. I. század	56,1%	20,5%	23,4%
Kr. u. I. század	52,1%	34,3%	13,6%
Kr. u. II. század	60,3%	23,5%	16,2%
Kr. u. III. század	67,6%	14,4%	18%
Kr. u. IV. század	77,5%	10,2%	12,3%
Kr. u. V. század	76,5%	11,6%	11,9%
Kr. u. VI. század	70,7%	21,5%	7,8%

Az összehasonlítás alapján a következő következtetéseket vonhatjuk le: a pogány korszakban – Kr. u. I–III. század – a valóban nyelvi háttérű mássalhangzó-i hibák aránya 60% körül mozog, amitől csak a Kr. u. I. század 52%-os aránya tér el lefelé, míg a kései keresztény korszakban – Kr. u. IV–VI. század – 75% körül mozog. Ez a növekedés – első olvasatra – ellentmond annak a logikus feltételezésnek, hogy az orthographiai hibáknak nagyobb arányban kellene szerepelniük a kései századokban, mert a Római Birodalmat érő barbár betörések, népvándorlások, majd a Birodalom szétesése nem szolgálta a műveltségi szint növekedését.

Ezek az arányok természetesen nem azt bizonyítják, hogy a helyesírási színvonal a kései korszakban növekedett volna, hanem azt, hogy a nyelvi változások folyamatai olyan nyomás alá helyezték a nyelvhasználókat, hogy a nyelvi eredetű hibák aránya növekedett meg ennek következtében a keresztény korszak századai során! Viszont így a *h* használati bizonytalanságaiban tükröződő műveltségi színvonal változásainak mérésére alkalmatlannak bizonyult a *consonantismussal* való összehasonlítás.

Vessük össze a nem nyelvi háttérű hibákkal a 8–14. ábrák – lásd mellékletek – alapján az aspirációs hibák arányát.

²⁴⁵ Az összes aspirációs jelenség együttese, azaz aspiratio vitiosa, *h* > *ø*, *ch* > *c*, *ph* > *p*, *th* > *t*.

A nem nyelvi hibák és az aspirációs hibák aránya századonként			
Időszak	Nem nyelvi hibák	Aspirációs hibák ²⁴⁶	Egyéb helyesírási hibák
Kr. e. I. század	26,8%	34,1%	39,1%
Kr. u. I. század	41,6%	41,8%	16,6%
Kr. u. II. század	45,7%	32,2%	22,1%
Kr. u. III. század	59,1%	18,2%	22,7%
Kr. u. IV. század	62,8%	16,8%	20,4%
Kr. u. V. század	57,7%	20,9%	21,4%
Kr. u. VI. század	49,9%	36,8%	13,3%

A nem nyelvi eredetű hibák – lényegében minden elírás, betűtévesztés – végeredményben maguk is egyfajta műveltségi kategóriát alkotnak, akárcsak a helyesírás, csak egy más szinten realizálódnak, a felirat szövegszerű kivitelezésének fizikai aspektusaiban: az írás felvételének, kivitelezésének minőségében. Sajnos ezzel az összehasonlítással sem kapunk pontosabb képet az aspirációs hibák dinamikájáról két okból sem: egyrészt jól látható a feliratok technikai kivitelezésének drasztikus romlása, így hasonló helyzetbe jutunk, mint a mássalhangzó-rendszerrel való összehasonlításban; másrészt jobb volna egy, a műveltségi szinttől teljesen független összehasonlítási alap, hogy a jelenséget ne „önmagával” hasonlítsuk össze. Így a nem nyelvi eredetű hibákkal való összehasonlítás sem bizonyult eredményesnek az aspirációs folyamatok dinamikájának jobb megértéséhez.

Ezek alapján le kell vonnunk azt a következtetést, hogy az LLDB-Adatbázisban nem találtunk megfelelő *comparandumot*, hogy az azzal való egybevetéssel a *h* használatának sajátosságaiból a feliratok állítóinak vagy szövegezőinek műveltségi színvonalának mértékére, és annak időbeli változásaira, dinamikájára következtethessünk. Így nem maradt más lehetőség, mint hogy adatbázison kívüli anyaggal vessük egybe az aspirációs hibákra vonatkozó adatainkat. Erre a legjobb megoldásnak az *Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby* feliratos anyaga bizonyult.²⁴⁷ Századonkénti bontásban leszűrtük a datálható latin, illetve latin és görög nyelvű feliratokat a tisztán görög nyelvű feliratok és az edényfeliratok kizárásával.²⁴⁸ Majd összesítettük a feliratokon a *h*-k előfordulásait. Majd a metaszóvegekben megjelenő *h*-kat – pl. *Inscriptengattung*, *Schiavi*, *christianae*, *honorarii*, *sarcophagus* etc. –, valamint a javításokban – {}, <> – és a feloldásokban – () – feltüntetett *h*-kat, illetve a kiegészítésekben – [] – szereplő *h*-kat nem tudtuk teljes biztonsággal kiszűrni, ezért végül az összes ilyen *h*-t meghagytuk, és helyesnek tekintettük.

Egy ilyen léptékű adatbázisban biztosan előfordulnak elírások a pontatlan adatbevitel miatt – ezt magam is többször tapasztaltam az LLDB-Adatbázis építése közben –, de nem

²⁴⁶ Lásd 245. j.

²⁴⁷ Az adatok az EDCS 2024. november 27-i állapotát tükrözik.

²⁴⁸ Erre azért volt szükség, mert az edényfeliratokat a CIL 15. kötetében adták közre, de ezt a kötetet még nem dolgoztuk fel.

túlzás azt feltételezni, hogy annyi elírás nem fordul elő, hogy érdemben befolyásolja az összehasonlítást, azaz a helyesen írt *h*-kat vetettük össze az LLDB-Adatbázisban rögzített rosszul írt vagy nem írt *h*-kal, ami így érthető módon tükrözi a műveltségi színvonal változásait

Az EDCS és az LLDB-Adatbázis adatainak összevetése					
Időszak	EDCS felirat-szám	EDCS H-szám	LLDB H > 0 ²⁴⁹	LLDB H > 0 szám az EDCS feliratszám százalékában	LLDB H > 0 szám az EDCS H-szám százalékában
Kr. e. I. század	1 188	1033	28	2,4%	2,7%
Kr. u. I. század	11 526	7927	376	3,4%	4,7%
Kr. u. II. század	6 510	6000	900	13,8%	15%
Kr. u. III. század	4 805	3323	200	4,2%	6%
Kr. u. IV. század	14 939	2648	625	4,2%	23,6%
Kr. u. V. század	2 851	1347	282	9,9%	20,9%
Kr. u. VI. század	305	411	47	15,4%	11,4%

Az összehasonlításból az látszik, hogy a Kr. e. I. századtól a Kr. u. II. századig egy egyértelmű növekedési tendencia – 2,7% < 4,7% < 15% – következett be. Majd a Kr. u. III. században mintha stabilizálódott volna a normatudat és a normatív nyelvhasználat a *h* tekintetében, ami lehetséges, hogy a datálási problémákból fakadó torzítás következménye, lásd bővebben a *Módszertani alapvetések* fejezetet. A Kr. u. IV. századtól egy kisebb kiugrással jobban érzékelhetővé vált a normahanyatlás, ami a Kr. u. V. században folytatódott, majd valamelyest mérséklődött a Kr. u. VI. században, ekkor már azonban olyan kevés az adat az előző századokhoz képest, hogy az adatok érvényessége itt már kétséges.

A *Módszertani alapvetések* fejezetben említett datálási nehézségek, valamint a Kr. u. VI. századi kevés adat miatt célszerű az adatokat csak két egységre bontanunk, egy pogány – Kr. u. I–III. század – és egy keresztény – Kr. u. IV–VI. század – korszakra, és ebben az esetben igazán beszédes az aspirációs tendencia változása:

²⁴⁹ Lásd 247. j.

Az EDCS és az LLDB-Adatbázis adatainak összevetése korszakos bontásban					
Időszak	EDCS felirat-szám	EDCS H-szám	LLDB H > 0 ²⁵⁰	LLDB H > 0 szám az EDCS feliratszám százalékában	LLDB H > 0 szám az EDCS H-szám százalékában
Kr. u. I–III. sz.	22 841	17 250	1476	6,5%	8,6%
Kr. u. IV–VI. sz.	18 095	4 406	954	5,3%	21,7%

Összességében tehát az EDCS H-szám százalékában az LLDB H > 0 aránya a pogány korszaki 8,6%-ról a keresztény korszakban 21,7%-ra növekedett. Ez az összevetés azt is igazolja, hogy csak a feliratszámhoz nem lehet viszonyítani az aspiratiós adatainkat.

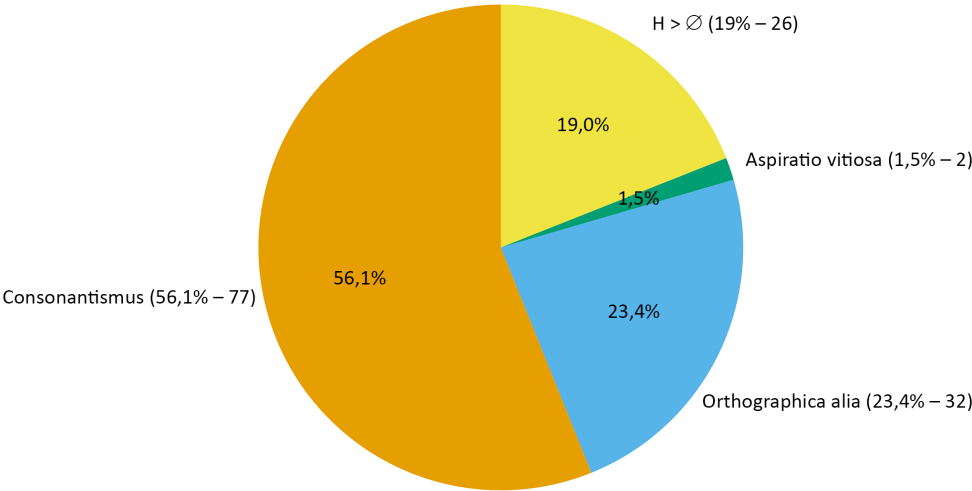
Összegezve az eredményeket: az aspiratiós hibák századonkénti vizsgálatával a római feliratos anyagon keresztül bizonyítottuk, hogy (1.) a késő császárkorban sokkal több a *consonantismusból* fakadó hiba, mint a császárkor első három évszázada alatt, mivel a nyelvi változások felgyorsultak, intenzívebbé és elterjedtebbé váltak; (2.) a feliratok technikai kivitelezésének minősége folyamatosan romlott az idő előrehaladtával; (3.) a pogány korszakról a keresztény korszakra több mint a kétszeresére nőtt az aspiratiós hibák aránya (8,6%-ról 21,7%-ra); (4.) a helyes-helytelen alakok egybevetésével valóban mérhető a helyesírási és így a műveltségi színvonal és annak változásai.

²⁵⁰ Lásd 247. j.

MELLÉKLETEK

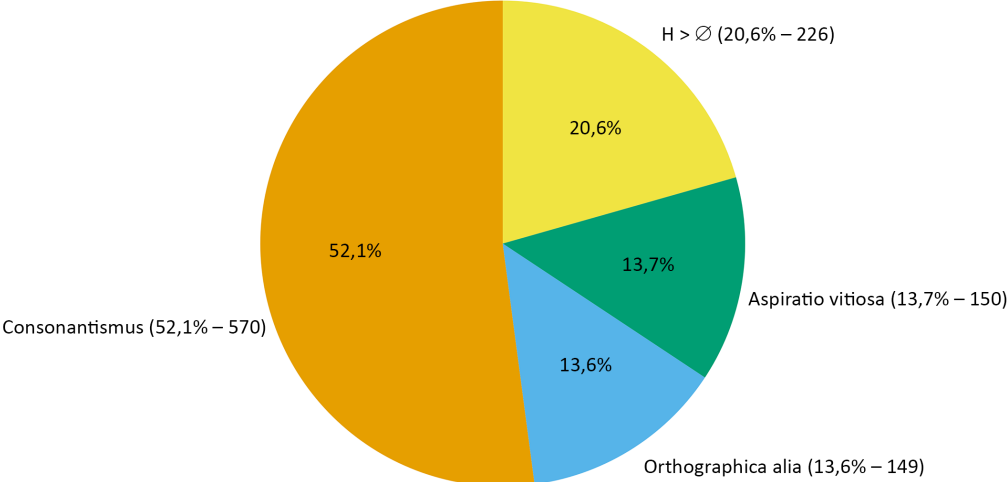
Consonantismus és orthographica arányáról²⁵¹

A Consonantismusból és orthographicából származó hibák megoszlása a Kr. e. I. században

1. ábra

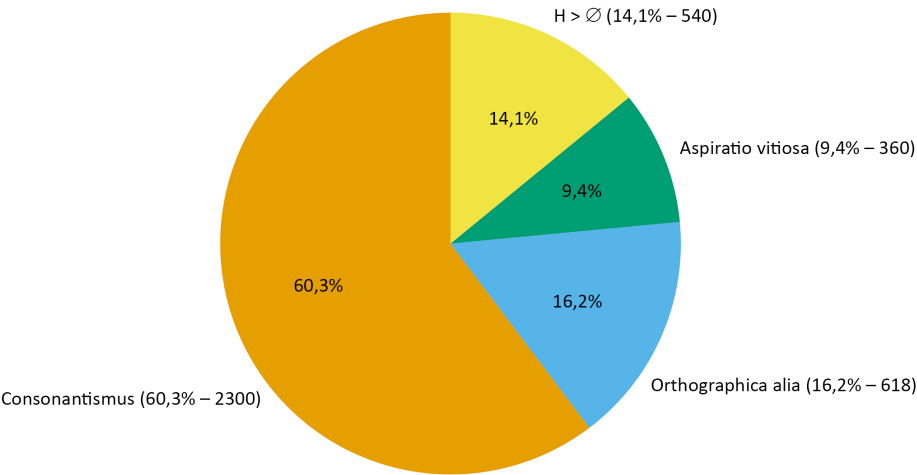
A Consonantismusból és orthographicából származó hibák megoszlása a Kr. u. I. században

2. ábra

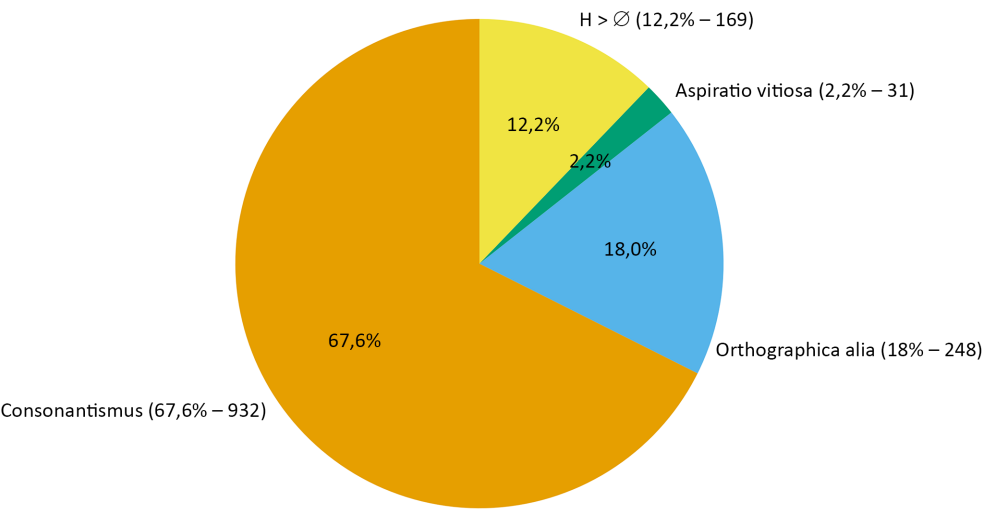
²⁵¹ A mellékletekben közölt valamennyi diagramon a H > ø kód alatt összevontam az összes h leesésével kapcsolatos változást, azaz a szó eleji vagy szóközei h eltűnését (H > ø) a ch > c, ph > p, th > t változásokkal.

A Consonantismusból és orthographicából származó hibák megoszlása a Kr. u. II. században

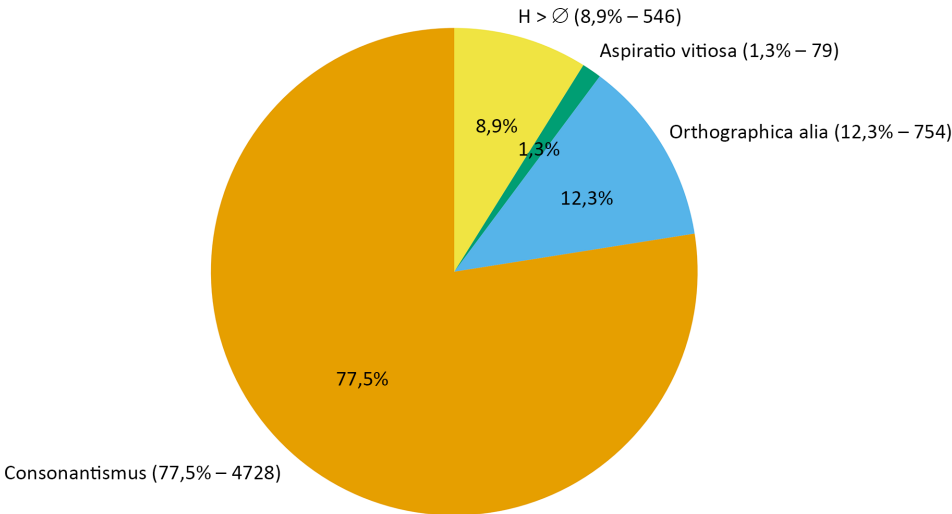
3. ábra

A Consonantismusból és orthographicából származó hibák megoszlása a Kr. u. III. században

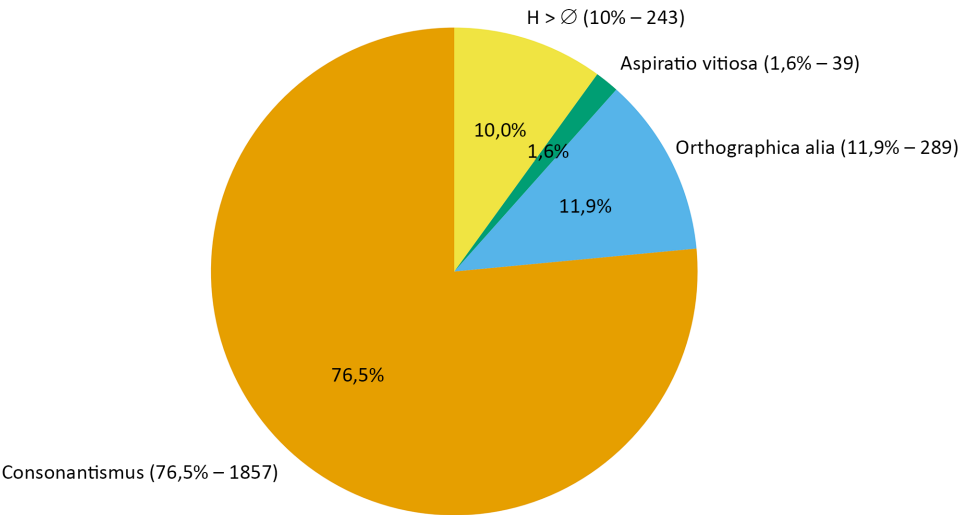
4. ábra

A Consonantismusból és orthographicából származó hibák megoszlása a Kr. u. IV. században

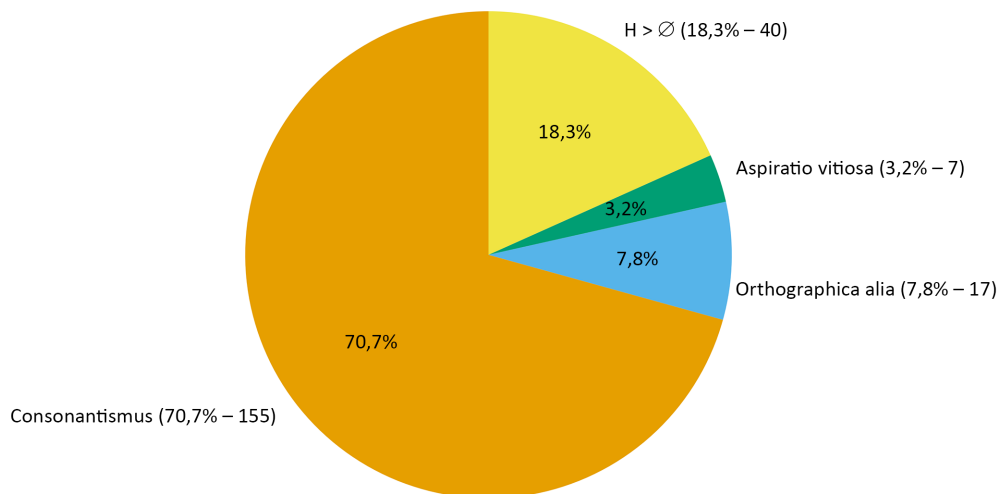
5. ábra

A Consonantismusból és orthographicából származó hibák megoszlása a Kr. u. V. században

6. ábra

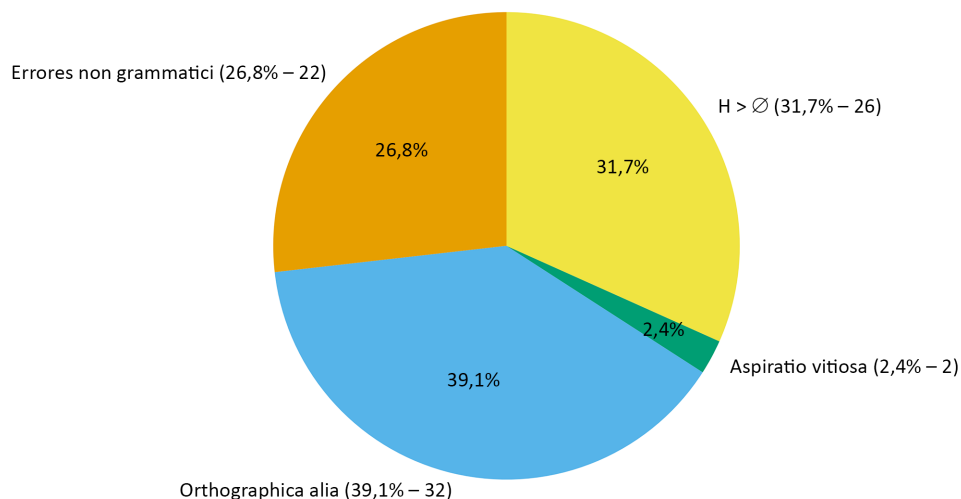
A Consonantismusból és orthographicából származó hibák megoszlása a Kr. u. VI. században

7. ábra

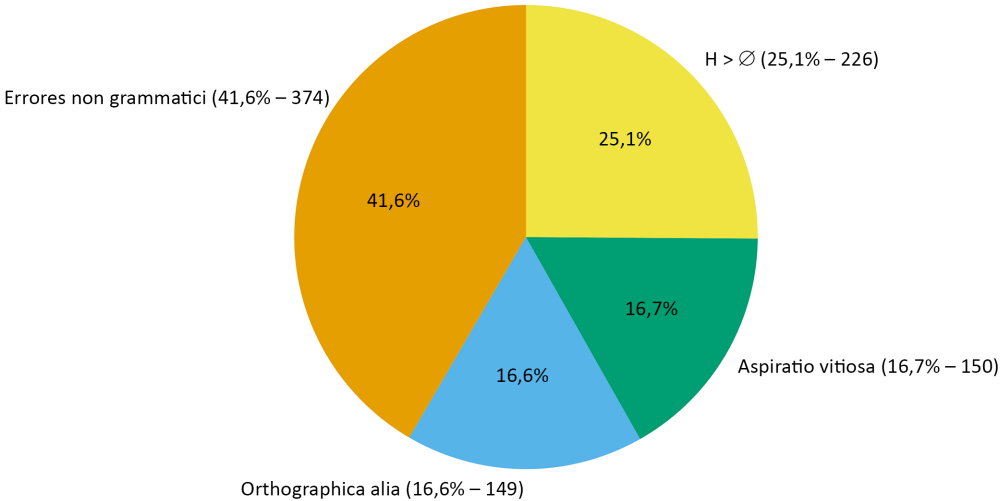
Orthographica és a nem nyelvi hibák arányáról

Az orthographicából és a nem nyelvi okokból származó hibák megoszlása a Kr. e. I. században

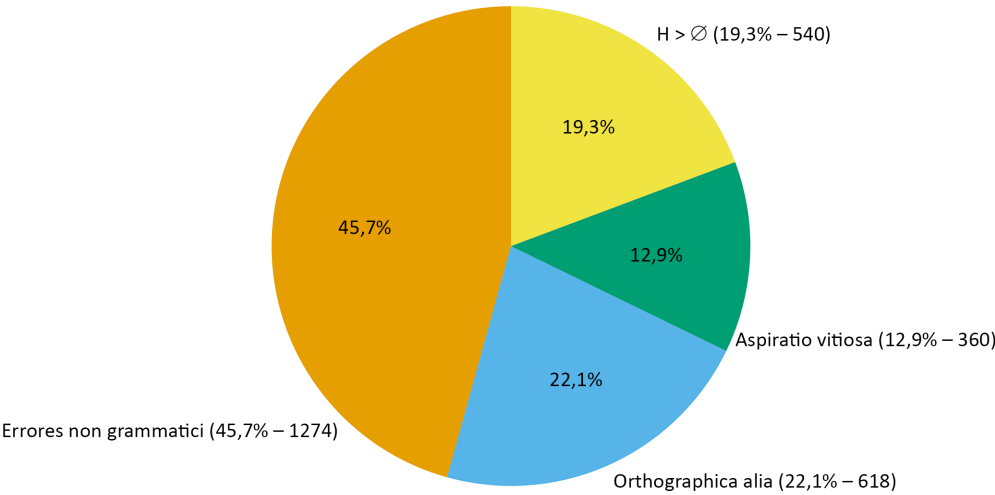
8. ábra

Az orthographicából és a nem nyelvi okokból származó hibák megoszlása a Kr. u. I. században

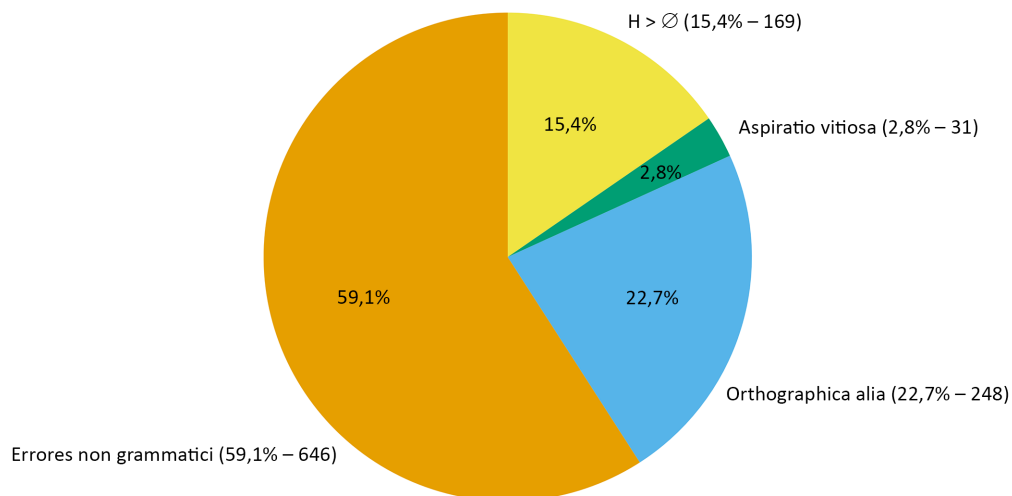
9. ábra

Az orthographicából és a nem nyelvi okokból származó hibák megoszlása a Kr. u. II. században

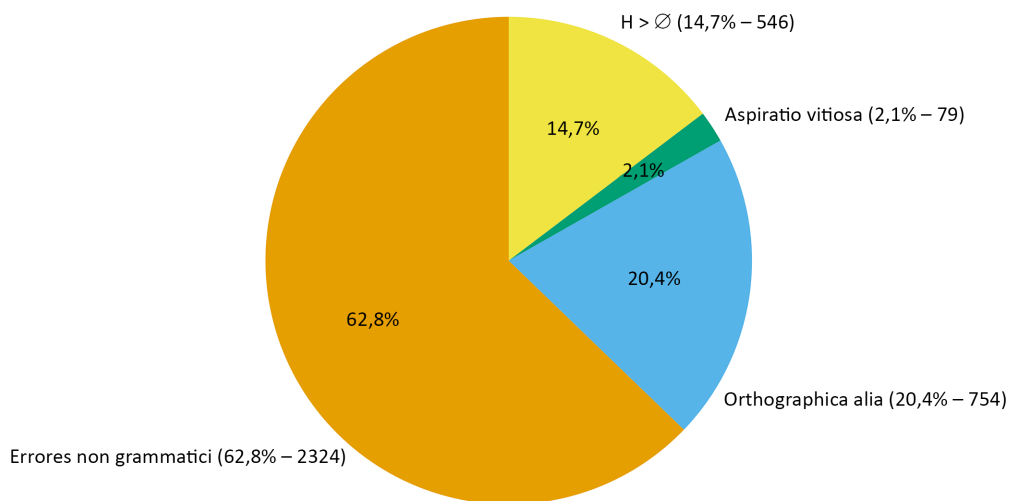
10. ábra

Az orthographicából és a nem nyelvi okokból származó hibák megoszlása a Kr. u. III. században

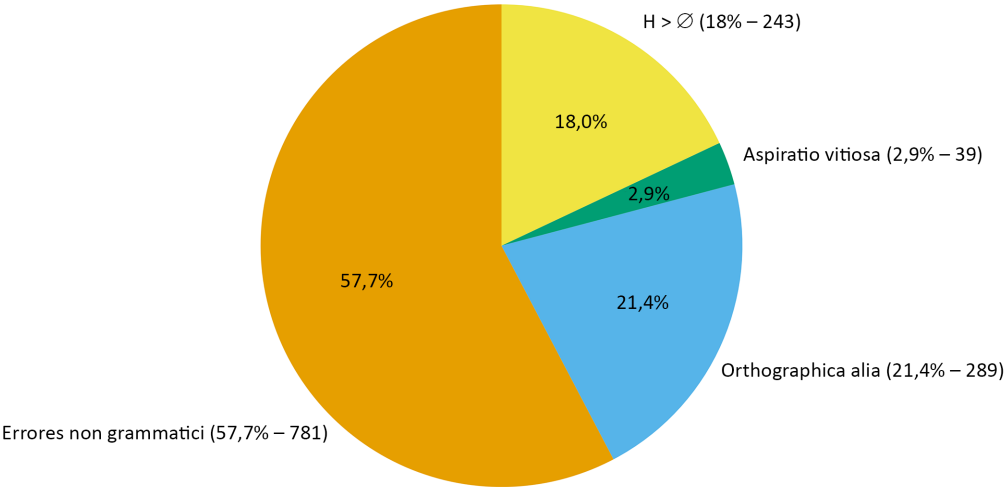
11. ábra

Az orthographicából és a nem nyelvi okokból származó hibák megoszlása a Kr. u. IV. században

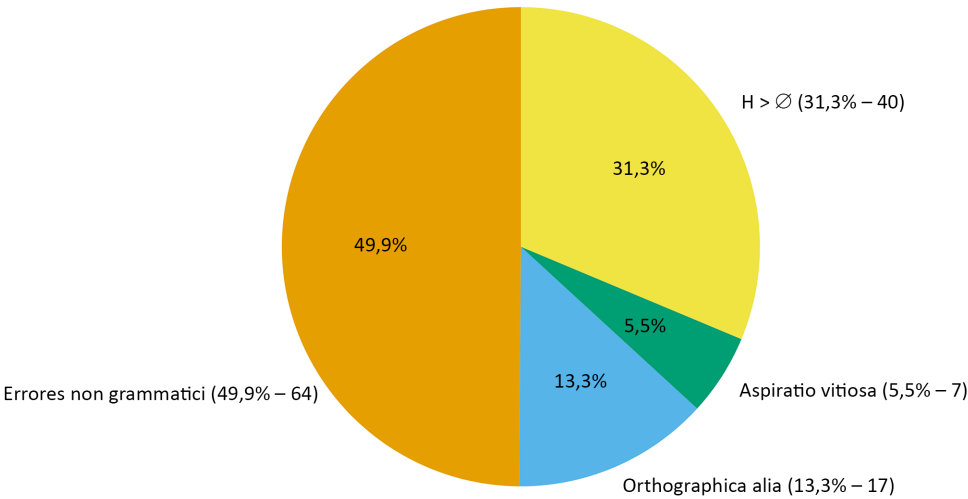
12. ábra

Az orthographicából és a nem nyelvi okokból származó hibák megoszlása a Kr. u. V. században

13. ábra

Az orthographicából és a nem nyelvi okokból származó hibák megoszlása a Kr. u. VI. században

14. ábra

BIBLIOGRÁFIA

- ADAMIK B. (2009). *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig*. Budapest.
- ADAMIK B. (2012). A császárkori feliratok vulgáris latin nyelvi adatainak dialektológiai érvényessége. *AntTan*, 56: 91–105.
- ADAMIK T. (1987) (kiad.). *Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika*. Budapest.
- ADAMIK T. (1998). *Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig*. Budapest.
- ADAMIK T. (2009a). *Római Irodalom. A kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig*. Pozsony.
- ADAMIK T. (2009b) (szerk.). *Marcus Fabius Quintilianus: Szónoklattan*. Pozsony.
- ADAMIK T. (2012) (szerk.). *Cicero összes retorikaelméleti műve*. Pozsony.
- ADAMS, J. N. (2003a). *Bilingualism and the Latin Language*. Cambridge.
- ADAMS, J. N. (2003b). 'Romanitas' and the Latin Language. *CQ*, 53: 184–205.
- ADAMS, J. N. (2007). *The Regional Diversification of Latin, 200BC – AD 600*. Cambridge.
- ALLEN, W. S. (1978²). *Vox Latina. A Guide the Pronunciation of Classical Latin*. Cambridge.
- ALLEN, W. S. (1987³). *Vox Graeca. A Guide the Pronunciation of Classical Greek*. Cambridge.
- BIVILLE, F. (1990). *Les emprunts du latin au grec. Approche phonétique, Tome I. Introduction et consonantisme*. Louvain – Paris.
- BUCK, C. D. (1955). *The Greek Dialects*. Chicago.
- COLEMAN, R. (1963). Two Linguistic Topics in Quintilian. *CQ*, 13: 1–18.
- COLEMAN, R. (1986). The central Italic languages in the period of Roman expansion. *TPhS*, 84: 100–131.
- COLEMAN, R. (2000). The Contribution to Vulgar Latin in Italy from Other Languages in the Peninsula; Some Case Studies. In: Herman, J. – Marinetti, A. – Mondin, L. (eds.), *La preistoria dell'italiano. Atti della Tavola Rotonda di Linguistica Storica. Università Ca' Foscari di Venezia, 11–13 giugno 1998*. Tübingen, 23–39.
- CSER A. (2016). *Aspects of the Phonology and Morphology of Classical Latin*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest.
- DASCALU, I. R. (2019). Les consonnes aspirées dans les textes latins tardifs. *AAntHung*, 59: 45–51.
- ELLIS, R. (1876). *A Commentary on Catullus*. Oxford.
- FORDYCE, C. J. (1978^{rev}). *Catullus*. Oxford.
- GAENG, P. A. (1968). *An Inquiry into Local Variations in Vulgar Latin, as Reflected in the Vocalism of Christian Inscriptions*. Chapel Hill.
- GIGNAC, F. T. (1975). *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods. Vol. I. Phonology*. Milano.
- GREBE, S. (2001). Views of correct speech in Varro and Quintilian. *Journal of Latin Linguistics*, 6: 135–164.
- HERMAN J. (2000). Differenze territoriali nel latino parlato dell'Italia tardo-imperiale: un contributo preliminare. In: Herman J. – Marinetti, A. – Mondin, L. (eds.), *La preistoria dell'italiano. Atti della Tavola Rotonda di Linguistica Storica. Università Ca' Foscari di Venezia 11–13 giugno 1998*. Tübingen, 123–135.
- HERMAN J. (2003). *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Budapest.
- HOFFMANN Zs. (2009). *Antik nevelés*. Budapest.
- JEFFERY, L. H. (1961). *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and Its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B. C.* Oxford.
- LEUMANN, M. (1977²). *Lateinische Laut- und Formenlehre*. München.

- MANCINI, M. (1990). *Aspirata greche e geminate latine*. Viterbo.
- MEISER, G. (2002²). *Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache*. Darmstadt.
- MILLER, G. D. (2014). *Ancient Greek Dialects and Early Authors. Introduction to the Dialect Mixture in Homer, with Notes on Lyric and Herodotus*. Boston – Berlin.
- OSTROGORSKY, G. (2003). *A bizánci állam története*. Budapest.
- PAPINI, A. (2020). A preliminary investigation on the <ae> / <e> graphemic oscillation in Latin inscriptions from Rome. The relationship between vowel alternations, lexical stress and syllabic structure. *ACD*, 56: 107–123.
- PORZIO GERNIA, M. L. (1974). Vicende storiche e culturali dell'aspirazione latina. *AGI*, 59: 56–102.
- SIHLER, A. L. (1995). *New Comparative Grammar of Greek and Latin*. Oxford – New York.
- SOMMER, F. (1902). *Handbuch der lateinische Laut- und Formenlehre*. Heidelberg.
- SZERB A. (1980⁵). *Utas és holdvilág*. Budapest.
- THOMSON, D. F. S. (1997). Catullus. *Phoenix Supplementary Volume 34*. Toronto.
- TRAINA, A. (2002⁵). *L'alphabeta e la pronunzia del latino*. Bologna.
- TRAINA, A. – PERNI, G. B. (1998⁶). *Propedeutica al latino universitario*. Bologna.
- DE VAAN, M. (2008). *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden – Boston.
- VÄÄNÄNEN, V. (1981³). *Introduction au latin vulgaire*. Paris.

SUMMARY

In this paper I have a closer look at the changes in Roman spelling standards through the Roman inscriptions of the imperial period based on the data of the LLDB-Database. The usage of *H* seems a rational approach to study this process, since the phoneme marked with *H* disappeared from the Latin language system at the end of the republican era and/or the beginning of the imperial era, but its use in spelling remained, and thus became a prime indicator of literacy/illiteracy. The inscriptional corpus of the city of Rome seems also an obvious choice because the standard language from Varro onwards was Rome-centred. Thus, the theory of Roman linguistic awareness, known from the works of grammarians and rhetoricians, which saw Rome as an abstract ideal centre, can be contrasted with the practice of the inscriptional corpus, which reflects the everyday language of the lower classes.

Keywords: Latin linguistics, sociolinguistics, aspiration, linguistic awareness, Roman inscriptions

Open Access. A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)